

Влад Землянин Амба

Том перший. Втеча

*Це не роман про табори, а
про людей загалом.*

Іван Дзюба

Слово про автора

Твердіше За Алмаз

Геологи не сумніваються: у живій та неживій природі найміцніший — алмаз. Його твердість за спеціальною таблицею — 10 одиниць.

Книгу «Твердість одинадцять» я вперше прочитав у рукопису. І було це тридцять із гаком років тому¹. Саме тоді мене, в ту пору дев'ятнадцятирічного, доля звела з Володимиром Карпенком.

¹ Тридцять із гаком — на 1997 рік (ред.).

Учорашнього геолога волею безглузлого випадку життя викинуло на узбіччя. Та й саме життя його після укусу енцефалітного кліща деякий час тліло вуглинкою, вкритою попелом. У 26 — інвалід праці другої групи. Під питанням опинився сенс самого буття: задля чого жити, якщо немає можливості займатися справою, якій присвятив юнацькі мрії.

Та про все це я довідався пізніше. Як і про те, що книга-рукопис — лише фрагмент великого роману. Жалісливе співчуття не властиве природі колишнього геолога. Він не розповідав докладно про раптовий тектонічний розлом, який розбив його долю на дві частини. До моменту нашого знайомства в Полтавському літоб'єднанні він остаточно визначив, якою стежкою продовжувати шлях, якою має бути подальша його доля. Ризикну сказати — головною.

З'ясувалося, з далекого «відлигового» 1965 року він уже писав свою «Амбу». І чверть століття тому (1971 року) я став одним із перших і небагатьох читачів цієї незвичайної для того часу книги. Як і «Твердість одинадцять», вона приголомшила мене. Тому що письменник наважився через долі табірників-зеків показати жорстокість Системи (1965–1971 роки), яка «чавунною силою» МАХОВИКА перемелювала «людський матеріал» нашої новітньої історії. Сам

же автор здавався мені неймовірно відчайдушним ди-сидентом, хоча він, цілком зрозуміло чому, не визнавав цього тоді, але не погоджується з цим і тепер, стверджуючи, що завжди писав правду життя.

Згадані книги і сьогодні читаються на одному подиху. У тому, що їх, можливо, хтось сприйматиме менш гостро і болісно, ніж у ті роки, коли ще не передавався голосами з-за «бугра» «Архіпелаг ГУЛАГ» Олександра Солженіцина і не побачила світу табірна проза Варлама Шаламова, невинні автор та його твір.

Але, як мовиться, немає пророка в своїй вітчизні... Та й на що міг розраховувати невідомий письменник-початківець із провінційної Полтави, беручись за ТАКЕ?! Напевно, самому ж Володимирові Карпенку потрібно було не тільки розповісти про те, з чим довелося зіткнутися на тайгових стежках, у глухомані, але й довести насамперед самому собі: так, він може! А те, що відмовляли у друці — так він же творить не заради миттєвого визнання, коли «балом» править МАХОВИК. Автор «Амби» писав та навчався в Москві на відділенні прози Літературного інституту імені Горького при Спілці письменників колишнього СРСР.

І його дипломна робота після копіткої праці «ножиць» стала фрагментом «Амби» (книга

«Втеча»), яка на той час отримала чимало схвальних відгуків і... поради заховати рукопис подалі від гріха.

І потекла річка часу...

...Книги Володимира Карпенка прийшли до читача зовсім недавно — з 1990 року. Через п'ять років — він уже член Спілки письменників України.

Можливість видрукувати свою головну працю в повному обсязі, здається, з'являється лише зараз. Подякуємо ж і ми тим, хто в наш смутно-акулячий час (за визначенням автора роману) дав життя книзі, гідно оцінивши її долю. І самого письменника...

Шановний читачу! Ви читаєте перший том твору, який понад чверть віку чекав свого читача і часу, не втративши при цьому актуальності та кровного зв'язку з минулим і з майбутнім. Часу дивного, з подіями жахливими. Часу, який мало хто правильно розумів. І найголовніше — часу, який не став уроком для більшості з нас...

**Хай будуть почуті ті, кого відвідало
ОСЯЯННЯ!**

Володимир ДЕНИСЕНКО
Травень, 1996 рік

Замість передмови

*Любій Батьківщині,
протягом тисячоліть зболеній і
знекровленій, присвячую.*

*Сподіваюся на те, що
врешті-решт земляни
схаменуться, і наша Голуба
Планета буде прекрасною не
лише з ілюмінатора космічного
корабля.*

Небо високе, чисте, дзвінке, таке, яким буває на межі літа й осені, коли тепло ще проступає в зелених шатах тайги, а холодні вітри не встигли обпекти листя і землю. Стомлена від літніх трудів тайга стоїть притихла, урочиста, по-господарськи оглядає розсипані щедроті. Довкола спокійно та затишно. Не чути навіть монотонного, що діймає все живе, дзижчання ненажерливих комарів і мошки, й лише круглясте листя поодиноких осик у вічному чеканні невідомого лиха не припиняє тремтливо-зелену пісню...

І раптом ледь чутну осикову мелодію підхоплює довге сріблясте листя верби, йому підспівують крилаті в'язи, підголосками влітається густий тайговий підлісок; поступово одинокі голоси приглушив, усвідомлюючи свою

силу, хор із засмаглих сосен і поважних, умудрених життям модрин. А вітер усе дужчав, міцнішав; у безтурботний спів іноді вкрадався тривожний мотив; усе частіше, порушуючи зелену гармонію, вривалося різке натужливе скрипіння.

Незабаром вітер, посвистуючи непомітними арканами, легко трощив скрипливо-стогнучу старість, а дерева, сповнені силою, силкувався пригнути нижче до землі. Подібні до туго натягнутих велетенських луків, зрілі дерева висловлювали невдоволення галасливим гомоном листя або зневажливим тріском, але, спіймавши надто потужний порив вітру, розлого-зеленокронні занадто впевнені чепуруни не витримували навали, ламали зелену гриву й з гуркотом валилися на землю... Бешкетним виттям і розбійним пересвистом відзначала перемогу сліпа стихія над самовпевненою силою живою...

Коли ж попустить вітер тятиву, дерева, кречучи, випростовуються, стурбовано стугонять, озираються, щоб із новою силою зустріти посіченими грудьми навалу відпочилої стихії. І знову стогнуть, скриплять і падають дерева... Лише сосни не гнуться, не вклоняються вітру; їхні стовбури, немов відлиті з бронзи, стоять майже нерухомо, і лише темно-зелені верхівки кружляють у неквапливому танку спочатку в один бік, потім — в інший; а інколи, зупинивши кружляння,

колихнуться з боку на бік і знову наперекір стихії заводять свій гордівливий танок...

Передмова. Арешт

*Найвищий ступінь людини
полягає в тому,
щоб бути людиною.*

Григорій Сковорода

1

Після Революції життя не раз змушувало людей ходити по лезу ножа. «Талантище. Геній», — шанобливо відгукувалися про молодого слідчого навіть вусаті дядьки. Безвусий Генін, як охрестив його чекіст Захватаєв, товариш Іванов Іван Іванович працював слідчим. Робота подобалася, хоча постійно доводилося занурюватися в нечистоти людської мерзоти. Інколи після першого допиту він, відчуваючи нутро людини, знав: хитрує підслідний чи каже правду. Інтуїція практично не підводила. З часом найважчі і заплутані справи доручали безвідмовному Івановичу. Тяжкий злочин — мов незнайома і глуха тайбола. Подобалося продиратися крізь вігровали, хащі, відшукувати стежку в потоці словоблуддя, діставатися до

витоків, притискувати речовими доказами спритну душу ворожу, тонкими запитаннями висвітлювати злочинський бруд, щоб тому, хто переступить закон, ставало соромно й боляче від скоєного.

Рідкісний дар швидко підіймав кар'єрними сходами. Здавалося, ніщо не віщувало лиха. І раптом — наказ згори: слідчий власноруч виконує смертний вирок. Після закінчення першої ж підрострільної справи Іванов постав перед суворим керівництвом.

— Як єнто не можеш? — Захватаєв, розхитуючись на носках, здивовано, наче вперше бачив, знизу розглядав гордість кримінального розшуку.

— Не можу і все! — без страху, дивлячись в ясні очі начальства, заперечив слідчий.

— Не можу, не можу... — передражнив Захватаєв. — Ти що, солдат Революції чи воша вчена?! Я тебе-е не може-є-єш! Ти що — манірне дівчисько? Чи ще гірше — тендітиська панночка киселева?!

— Я — слідчий! Не кат! І не тендітиська киселева, — тихо, але твердо повторив Іванов.

— А-ах, ти не ка-а-т? Хочеш бути чистісіньким. А Свігову Революцію за тебе дядько сотворятиме? — ще тихіше почав низькорослий чоловічок, затим мирна розмова вибухнула басовитим семиповерховим матюком у Бога, душу

й матір. Захватаєв grimнув кулаком по столу. Рука смикнулася до кобури нагана, і знову кулак вривався в стіл. — Та я-я... Та-а я тебе своєю рукою пуш-шу в розпил. Пуш-ш-у разом із контрою. Ти дивись, жалісливий який! Каво жалкуєш?! Чи можеть добру людину підвів під наган? А? Каво питаю?

— Чого запитувати? Контра! Тут без сумнівів.

— А якщо контра, та без сумління — зараз же наган у зуби і веди гідру світову до стінки!

— Сказав — не можу, — по-хлопчачому насупився слідчий, намагаючись стримати сміх.

— Ти чаво, на революційних хронтах не бував? Смерті не бачив?

— Мало, але воював. — Іванов знав вибухову гарячковість півтораметрового чоловічка, хоча все ще не відчував справжньої небезпеки.

— Воював-воював... Як же ти воював, якщо слабо курок спустити? З бабами на хуторах, либонь, воював! Підштанки в обозі відмивав. Від першої кулі в штани накладував, після перово залпу...

— Та я... — Іванов смикнувся вперед.

— Сто-я-яти! — Захватаєв спритно вихопив нагана з кобури. — Кому сказано — сто-я-яти, розтудить твою матір! Дивись, який прудкий та хоробрий?! На мене, на свово командира, можеш руку підняти, а з контрою жалостішсі! Моget, ти сам замаскована контра? Ото ж то мене завжди відвертало, коли тута всілякі невгамовні язиками

цмокали: «Талан! Талан! Ге-н-нін!» Я тя поталаню — навпіл перекусю! Либонь, у документах липа, що з контрой бився на хронтах Революції. Перевірю! Особисто перевірю. І ш-шльопну.

— Перевіряйте, — Іванов посміхнувся своїй думці. — На фронті хто кого. Нарівні, а тут...

— Ти зачого шкіришсі? Ворог — він завжди і скрозь ворог.

Ще не раз Захватаєв гримав кулаком об стіл, хапався за наган, але зрозуміти, чому цей хлопчина, що не ввійшов у чоловічу силу, жаліє білу кістку, — не міг.

— Добром говорю. В найостанніший раз говорю: чи стрелиш особисто контру? стрелиш на моїх очах! чи здавай левольвер і ступай у підвал. Не охолонеш у підвалі — братайся з кров'ями голубими, а я вас єнтою рукою обох пу-шу в розхід к єдреній матері... Он тама, біля стінки. І подивлюся — яка у тебе кровушка. Нехай всі видять, що голуба, а не кольорів революційних знамен!

У сирому й задушливому, але холодному підвалі Іванов не охолонув. Можливо, якогось убивцю, гвалтівника-садиста і відвів би до стіни, але не по літах стриманого майже однолітка, з усього видно, переконану у своїй правоті людину, — не зможе.

Через день, знову почувши відмову слідчого

виконати вирок, Захватаєв справді закрив його та контру в одній камері. Недавній підслідний, зрозумівши нарешті що до чого, довго реготав, а дізнавшись про селянське коріння колишнього слідчого, сторопів не менше, ніж Захватаєв. Син мужика не міг підняти руку на пана. Що це? Не можна ж усерйоз говорити про шляхетність! Сам ніколи не сумнівався, що подібний порив властивий лише справжньому інтелігентові, людині, яка ввібрала з молоком матері поняття добра й честі, порядності та справжньої гідності. І друзі з його кола так само вважали. Ні-ні, тут щось не так. Швидше за все — підлота. Чекістська хитрість. «Утка» підсадна... Справжня інтелігентність можлива лише в третьому поколінні. Не буває винятків.

Як і обіцяв, Захватаєв пустив у розпил білу кістку на очах недавнього підлеглого. Одна куля потрапила точно в серце. Інша, контрольна, — в голову. Стріляти Павло Лаврентійович умів. Умів і пишатися своїм мистецтвом.

— А кров — червона! — сам не знаючи чому, не стримав іронії Іванов, хоча добре усвідомив: жарти закінчилися.

— Нічаво. Вона еш-шо поголубієть. — Захватаєв подув у ствол нагана, ввігнав зброю в кобуру. — А ти, контро жаліслива, рушай покеда в «хорони палацу». Панькаються-панькаються, а чого

панькаться, якщо і так усе ясніше ясного... Нічаво, ми — люди не горді. Падаждьом...

Не знав Іванов, за чийм наказом його відправили з тюрми в будинок губчека. Після допиту й очної ставки із Захватаєвим Іванов знову опинився в камері. Розумів: смерть чатує поряд, але не чекав, що після полудня за ним прийде мовчазний підтягнутий служивий. Арештант завмер перед вікном-душником біля самої стелі, намагаючись востаннє відчути ковточок блакитного неба. Це останнє бажання смолистим варом приховало ноги. Чекіст підштовхнув у спину. Перед східцями в'язень попросив конвоїра:

— Будь людиною, товаришу. Я такий самий комуніст. Виведи на волю. Дай востаннє поглянути на неба синь. Волею дихнути...

— Комуністи за ґратами в нас не сидять. Кисню захотілося... Нюхом відчуваю панську кров. — Ствол маузера натиснув між лопатками.

Людина в шкірянці нічим не відрізнялася від Захватаєва. Тільки мова правильна, гладенька, хоч інтонація та слова ті самі.

На повороті Іванов зробив крок униз.

— Сто-яти! Туди ще встигнеш. Нутром, гаде, відчуваєш, куди треба топати. Чистоплюй смердючий. Та я заради Світової Революції батька рідного з ненькою не пожалію. А йому, дивись, кисню ковтнути...

Куди ведуть — арештант не зрозумів. На допит дорога в інший бік. Слова конвоїра ледве торкалися свідомості. За останні дні вони стали звичними, як шелестіння листя в осінньому лісі. «Та поряд же кабінет «Дзержинського». — Заарештований сповільнював крок. У спину знову ткнули стволом.

— Топай-топай, контро!

«Якщо вскочити в двері? Що, стрілятиме в кабінеті керівництва? А пощастить, у себе «Сталевий Федір» — повинен вислухати. Полюбляє пофілософствувати. Пограти словом». Різні легенди ходили про голову губчека, але всі знали: при крутості й нещадності до ворогів справедливий навіть до контри.

Заарештований прискорив ходу. На щастя, хтось вийшов із приймальні. Іванов зробив крок у відчинені двері. Позаду не почулося грізного окрику. Швидше. Швидше! Арештант зіштовхнувся зі знайомою фігурою в довгій шинелі. Витягнуте миловидне обличчя. Борідка клинцем. Вуса. Все, як на фотографії. Навіть розріз очей трохи подовжений, а погляд гострий, мов два клинки.

2

— Як наказано — доставив, Федоре Карловичу! Тільки даремно час витрачаємо —

контра, — зі знанням справи доповідав конвоїр. — Захватаєва я з фронту знаю. Віддана Революції людина. Рідного батька не пожаліє.

— Дякую. Ви вільні, — нетерпляче зупинив «Дзержинський» доповідь чекіста, ховаючи посмішку у вусах. Захватаєва не лише знав — двічі рятував від лютої смерті.

Від несподіванки Іванов оторопів. Виявляється, не він обвів конвоїра навколо пальця, а голова викликав до себе. Чи то від здивування, чи то від п'яного, як вино, після сморідної камери повітря арештант задихнувся і розгубився так, що не зміг відновити в пам'яті початок розмови.

— Не можу. Розумієте, рука німіє! Робіть, що хочете, але не можу, Феліксе Едмундовичу, — дивлячись на фотографію Дзержинського, випалив, як зіпсований грамофон, Іванов, і відразу виправився. — Пробачте, Федоре Карловичу...

— Та ви заспокойтеся. З різних причин не можуть, — голова губчека уважно роздивлявся безвусого юнака — не бреше, але не це головне. Найважливіше зрозуміти, чому людина вчиняє так або так. Що нею рухає: страх чи користь? кар'єра чи внутрішнє переконання? Чистота помислів.

— Але я не міг! Розумієте, не міг!

— Можливо, ви не впевнені у вині тієї людини?

— Як не впевнений? Я ж слідчий! — Іванов

здивовано поглянув на «Дзержинського». — Контра! Справжнісінька, махрова контра.

— Інтуїція інколи підводить.

— При чому інтуїція? Повторюю, я слідчий. Не бабка-ворожка. — Іванов здивовано дивився на людину в шинелі, не в змозі приховати розчарування: «Як таке каже той, хто знає Першого чекіста Республіки?» — Контра сам зізнався у скоєному.

— Арештант із різних причин зізнається. — Голова губчека, здавалося, не помічав здивованого погляду.

— Зрозуміло, зізнання — не головний доказ провини. У справі речових доказів вистачить на двох. Логіка, свідки — все чисто, як погожий день. Без помилки.

— У чому ж справа? Революція — не гра в козаки-розбійники. У всі часи революція — жорстока і кривава справа. Тут — хто кого.

— Усе розумію, але не можу, — від уважно-проймаючого погляду, який, здавалося, пропалював до самісінького денця душу, стало ніяково. — У бою — рубав, стріляв. Там нарівні. Там, ви правильно сказали, хто кого. А біля стінки... Біля стінки — почувашся, як перед немовлям. Ні-ні, не зможу. Як в очі поглянути? А в спину — не по-чоловічи. Наче бандит із-за рогу...

Мовчки, не перебиваючи, слухав старший за

віком і посадою, але ще молодий і твердий духом революціонер. Що довше й гарячковіше доводив Іванов, то більше проймав гострий відчутно-гарячий погляд. Живий погляд і обличчя, ніби з каменя або дерева витесане. Обличчя-фреска. Не жива людина — пам'ятник. Хоч зараз на майдан. На п'єдестал.

А Іванов усе говорив і говорив, ніби знав: як тільки замовкне — тієї ж миті опиниться біля стіни. І Захватаєв із наганом у руці. Щоправда, інколи хотів зупинитися: який сенс нагромаджувати слова перед кам'яною статуєю, але живі очі знову й знову запрошували до розмови.

— Чиніть, як знаєте, Федоре Карловичу, але стріляти в неозброєну, по-своєму порядну і переконану у своїй правоті людину не зможу. Розумієте...

— Розумію. Усе розумію. — Голова губчека вийняв руку з кишені шинелі, сперся на стіл. — Смертна кара — це протиприродне явище. Але в певні періоди історії людства бувають випадки, коли вища міра — необхідність.

— У житті все буває. Але навіщо перегинати палицю? Навіщо терор проти жінок або...

— Ви про що? — запитання пролунало нетерпляче суворо. На вилицях ожили тугі жовенці. — Слова... Слова... Приклади. Факти.

— Хоча б Нижній.

— А якщо самодіяльність на місцях?

— У Нижньому не самодіяльність. Мабуть, знаєте про телеграму з Центру, — Іванов звів повіки, заворушив губами. — Розстріляти. Ні-ні, пробачте. Розстріляти потім. «Треба напружити всі сили, навести масовий терор, розстріляти і вивезти сотні повій, які споюють солдатів, колишніх офіцерів».

— Оце пам'ять! — господар кабінету знову з пильною цікавістю дивився на заарештованого, відчуваючи, що той не переказав, а процитував текст телеграми. — З такою пам'яттю більше користі принесете в ЧК, ніж у кримінальному розшуку.

— Не скаржуся. Це в мене з дитинства. Раз прочитав — на все життя. Само собою, якщо цікаво або страшно.

— Нумо, — «Дзержинський» схилився над аркушем паперу.

Цього разу Іванов без запинання повторив текст телеграми.

— Можливо, пропустив яке слово. Або зробив перестановку. Щось миготить, але не піймаю. Але в цілому — точно.

Пізніше, перевіривши ще раз текст телеграми, голова губчека переконався, що Іванов пропустив лише одне слово «негайно» та в самому кінці не згадав після слова «офіцерів» — «тощо».

— Так що сталося з дамами найдревнішої професії?

— Як що? — здивувався Іванов. — Ви сумніваєтеся, що такі накази Центру саботують? Про щось путнє можуть і призабути. А палити патрони — охочих хоч греблю гати. Особливо, якщо натура в людини гнилувата.

— А що б ви запропонували? Що робити з жінками, які розбещують солдатів, знижуючи боєздатність армії. Шпигують. Заражають хворобами.

— Не знаю.

— Ви не знаєте. Я не знаю. Він не знає. А хто ж знає? Легше за все критикувати. — «Сталевий Федір» зробив кілька квапливих кроків, подивився на запис. — По-перше, легше за все критикувати. По-друге, телеграма складена, як би це сказати, не зовсім чітко. Або навпаки — надто добре, для мислячої людини, а не для фельдфебеля-виконавця. «Розстріляти і вивезти сотні повій...» За відомим історичним висловом царя. «Помилювати не можна стратити». Ось і думай, як учинити: чи то всіх стріляти і вивозити, чи то розстрілювати, щоб налякати найзлісніших і вороже налаштованих, а реш-ту — вивезти геть. Мабуть, текст розрахований на розумну та кмітливу людину.

Голос годинника приглушив останні слова чекіста. Мелодійний бій нагадував поминальний

дзвін за загиблими випадково чи по злobie людській або вбитими, покараними за законами суспільства через користь або лиходійство.

— Гаразд, про телеграму і дам з'ясували, — у тиші голос пролунав особливо гучно. — А як же накажете чинити з контрою?

Іванов знизав плечима, мовляв, навіщо повторюватися. Не знаю — та й край.

Очі господаря кабінету заблищали, потім примружилися, погляд поринув крізь скло в далечінь, ніби в тій прихованій роками майбутній далечині шукав не тільки відповідь на болючо-важкі запитання, але й прагнув знати, як сприймуть нащадки, заради щасливого життя яких затіяли всю цю колотнечу. Революція переросла в громадянську бійню. Вона руйнує країну. Проливає стільки крові й сліз, знищуючи найцінніше, найсвятіше — життя... Боляче й прикро. Одне втішає, що сам по собі терор, як і будь-яке явище в житті, ані благо, ані зло. Усе залежить від того, заради досягнення якої мети здійснюються вчинки. А в чистоті помислів і мети тих, хто все це затіяв, голова губчека не сумнівався. Інакше не варто було проходити всі ті нелюдсько-жорстокі випробування, котрі випали на їхню долю. Інакше взагалі не варто було жити... Майбутнє уявляв безхмарним і свіглим, як чиста і прекрасна за вікном сонячна блакить.

— Хто розпочав терор? Ми відпускали під чесне слово офіцерів та козаків. Біляки ж слово порушили. І терор перші розпочали. Революція повинна вміти себе захищати, — нагадав заарештованому голова губчека. — У всі часи в революцію лилася кров. Згадайте Англію, Францію: рубали голови не народу — королям, гноїли жінок і немовлят у в'язницях. І ми відзначилися. Без революцій. Рвали нїздрі. Четвертували. Саджали на палю. Царевич Дмитрїй, княжна Тараканова — чи варто й далі перелїчувати?!

— А як же його слова? — Арештант кивнув у бїк фотографїї, — про чекїста з холодною головою, гарячим серцем...

— ...ї з чистими руками, — уперше господар кабїнету перебив співрозмовника. На худих вилицях здувалися й опадали жовенці.

— Не тїльки красивї, але і правильнї слова, — від полум'яного погляду кам'яного й водночас живого обличчя чекїста Іванову все бїльше ставало зле. Відчував себе, нїби на морозї, і вперше в життї зрозумїв вислїв «у грудях усе обїрвалося», але зупинитися вже не мїг. — Ув'язнювали, рїзали царевичїв темнї експлуататори. Ми ж — бїльшовики. Несемо людям свободу, свїгло, щастя.

— Та ви не тїльки слїдчий — фїлософ... Не чекав при вашому походженнї. Хоча справжнї фїлософи і поети — рїдкїсть. Так, руки, як і душа

чекіста, повинні бути чистими. Але лікар-хірург, рятуючи людину, користується не лише голкою! А з операційної виходить, самі розумієте... Не кожна людина, навіть лікар, може стати хірургом. А справжнім чекістом — і поготів...

— Згоден. Цілком згоден. Але це не стосується моєї справи. Чому я, слідчий, повинен виконувати чужу роботу? Хірург ріже, але не шиє чоботи...

— Ми дійшли згоди, що страта людини — протиприродне явище. Можливо, в майбутньому буде вважатися протиправним діянням. Можна виправити будь-яку помилку. Повторюю, будь-яку. Тільки відібраного життя навіть наймогутніша людина не поверне. Життя неоціненне й неповторне. І якщо ви, слідчий, підводячи людину до прірви, впевнені в її провині цілком і повністю — будьте люб'язні, виконайте вирок... Не перекладайте брудну роботу на інших. Якщо совість чиста — ви спатимете спокійно. Мисливець страждає?! Приємні сни бачить. А полювання — забава. Без полювання людина може жити. А скажених собак, лева-людодоїда, самі розумієте, — іншого виходу немає...

Господар кабінету поглядав на годинник, стрімко крокуючи від стіни до стіни.

— Вибачте, Федоре Карловичу, не треба переконувати мене, що скажених собак завжди

знищували. Я про кров. Велика і безвинна кров тривожить. Де і в чому виправдання? Скільки себе пам'ятаю — батько завжди повчав: «Усьому свій строк. А великі справи, як і влада, кров'ю повіряються...»

— Революції без крові не буває! — людина в довгій шинелі несподівано сіпнула, обличчя спотворила гримаса, ніби голова губчека торкнувся рукою оголеного дроту під напругою, а коли знову заговорив, здавалося, переконував більше себе, ніж арештанта. — Добровільно ніхто й ніколи не віддавав владу, а багатство — особливо вабить. Жовтий диявол править світом споконвіку, править зараз і, на жаль, ще невідомо, скільки правитиме в майбутньому.

— Не віддають і править, — погоджуючись, кивнув Іванов і продовжив зболено. Запально. — Якщо і вчасно вирішили зводити Майбутнє Світле, але... На крові та кістках... Та на мерзлоті... Швидше за все, через це і Велика Французька революція непередбаченим руслом пішла. Прорахувалися Творці. Захопилися боротьбою за владу. А народу — мокро та прохолодно...

— Ви маєте рацію. Багатьом зараз холодно. Революція морозить накіп у душах. Маховик Революції важким котком по країні котить.

— Отож-бо. А кров же гаряча і солоня. Звичайна вода не споруди — корінні скелі підточує,

— підслідний повільно підбирав слова, щоб точніше висловити думку. — Боюсь, що біль людський та сіль розм'якшать мерзлоту. Через десятиріччя фундамент просяде під тягарем — усе завалиться.

— Те, що ви кажете, — жахливо. — «Держинський», уявивши, як руйнується мерзлота, закрокував швидше. — Але храми та костьоли, цілі міста в Європі, як і Пітер, теж зведені на сльозах і кістках, а в цемент у всі часи додавали не тільки яйця, але і кров. Вистачає і людської! І нічого — стоять, століття милують око...

— Милують... Однак народ пам'ятає про кров і сльози. До того ж, чи варто, якщо люди не хочуть, силоміць їх заганяти будувати світле майбутнє. Адже навіть добро, піднесене до крайнього ступеня, рано чи пізно переходить у свою протилежність. Табори споруджуємо... Не з руки нам те, що дозволено буржуям.

— У великі нетрі забираємося. — Чекіст задумливо поглянув на заарештованого: не юнак, але ще й незрілий чоловік. — Життя покаже, що ми зводимо, чи виправдані жертви теперішні і ті, яких, на жаль, ще не уникнути... На повну потужність розкрутили Маховик Революції, не підозрюючи, яку силу набирає Він. Інколи, на нещастя, і безвинні в безладі потрапляють під його некеровану, чавунну силу.

— Ось тут і регбус, сказав би Захватаєв! — Арештант переможно поглянув на господаря кабінету, за спиною якого висіла фотографія Держинського.

— Який регбус? — Федір Карлович полюбляв час від часу ставати між співрозмовником і фотографією, аби кожен переконався, що він схожий на Першого чекіста Республіки. — Що за регбус?

— Немає знаку рівності між тваринами й людьми. — Не сумніваючись у своїй правоті, Іванов не боявся гніву всесильної людини під фотографією. — Маховику ж усе без різниці!

— Знак рівності? — Чекіст обпалив співрозмовника поглядом. Треба ж, схибив! Гострий Філософ. Не по лігах гострий. — М-та-а-ак, знак рівності...

— Скажена собака — хвора і невиліковна. Вона небезпечна для всього живого, а людина — може помилятися, усвідомити неправоту. Порозумнішавши, змінити погляди. Грубо кажучи, — «виліковна», — нагадав Іванов, думаючи, що голова губчека нічого не зрозумів або забув нещодавню думку. — І тигр-людодід... Як би це сказати точніше... На відміну від вовка, амба — тварина благородна. Зайвого не дозволяє. І на людину нападає швидше не від злоби — старість голодна змушує...

— Кажете, «ам-ба-а». Це ж якою мовою?

— По-удегейськи, — арештант мимоволі порівнював господаря кабінету з фотографією. У певному ракурсі — як близнюки. Коли ж чекіст вимовив знайоме, але з іншим значенням слово, з обличчя-фрески зникла мерзлота льоду, поступившись місцем допитливому теплу і посмішці, яка на мить проступила, через що повна схожість із Дзержинським розплилася, наче затяглася туманом.

— А-ам-м-мба-а-а-а! Красиво звучить, — від знову співучо вимовленого слова в кабінеті ніби потепліло і стало затишніше. Якщо поставити на стіл самовар та чашки, допит перетвориться на розмову двох співбесідників. — А-амба-а-а! Шкода, що красиво-таємниче слово на злодійському жаргоні має інше...

3

Фраза залишилася незакінченою, а жива з плоті й крові людина перетворилася на монумент. У кабінет немовби завігав залізно-непроступний Фелікс, про якого легенд ходило більше, ніж про Федора Карловича. У голові арештанта промайнула думка: жива людина примарилася. І, мабуть, немає такого жару, щоб розтопити кригу очей на фотографії або очей голови губчека. Посмішці, а

тим паче сумніву, ніде утриматися й на льодистому вигині заморожених губ.

— Бачите, молодий чоловіче, одне й те саме слово може мати різне значення. А в жит... — Господар кабінету поставив поряд два стільці й показав рукою на один із них. — Ви не замислювалися, що люди часто не розуміють один одного, хоч і розмовляють однією мовою? Різні поняття... інший стиль мислення... Можливо, через це нас і не розуміють ті, заради кого заварився куліш цей?!

Мовчав Іванов. Надто слизькою стежкою пропонують прогулятися... Небезпечна стежинка, хоча і принадна. Про щось подібне думав на волі й уже тут, у камерах... У безправ'ї...

— Зізнайтеся, і вас бентежить це ж запитання, — вгадавши думку колишнього слідчого, продовжував чекіст: — Не бійтеся! Роздуми — не крамола. Мислячі люди конче потрібні Республіці. Революції!

— Розумієте... — після паузи обережно почав арештант. — Спілкуватися можна і через перекладача. А розуміти... Сприйняти... Повірити, врешті-решт...

— Саме так, молодий чоловіче, — запально вигукнув господар кабінету. — Переворот здійснювали одnodумці, а не купка випадкових злодіїв, як намагається донести до обивателя

злостива преса. Йдемо під кулі не через користь, а на благо більшості!

— Існує цікава закономірність: протягом історії людства, доступної для огляду, всі благі справи здійснювалися в ім'я більшості. Потім руками цієї ж більшості та знову в ім'я й задля блага більшості лилися моря безмірні крові та сліз...

— В і-ім'я-я і ру-у-ука-ами-и більшості, — прошепотів «Сталевий Федір», знову дивлячись крізь арештанта у віконну далечінь.

У шепітному розтягуванні почулося стільки холоду й страху, ніби над головою пролетіли кулі. Іванов пошкодував, що погодився зробити крок на лід і пройтися над краєм прі-рви; чекіст не дозволив повернутися назад і, взявши за руку, знову повів за собою.

— Нерозуміння — не тільки найстрашніше в нашій справі. Образливе. Людина «в ім'я» вивертає себе навиворіт, жертвує собою, а їй, у кращому випадку, плюнуть у душу. І пі-дуть. Можуть і кулею в спину провести. Що солодше Свободи, Рівності та Братерства?! Тисячоліття людство мріяло про це. Боролося! Свігли голови не тільки мріяли, але заради цієї Ідеї свідомо зробили крок під дибу й на багаття Інквізиції. І що ж? Розкололася Держава. Кров на кров пішла. Син батька не розуміє...

— Можливо, зарано?!

— Зара-ано-о?! Невже зарано?! — усе ще дивлячись удалечінь, повторив Федір Карлович.

Інтуїтивно арештант відчув: це не гра, не провокація, не звичайна слідча пастка. Виявляється, сумніви шматують і сталевих людей! Мабуть, вони частіше за звичайних смертних заганяють тривоги подалі від чужих очей і самих себе, щоб вірити в те, що коять праве діло...

— Прислів'я навчає: кожному овочу свій час...

— Вважаєте, зарано?! Різного начувся про Революцію. Був присутнім при щиросердних і відвертих розмовах ТАМ, — палець чекіста показав на фото, а потім піднявся в напрямку стелі. — Про такий хід ніхто не заїкався. Не додумалися найсвітлиші й найрозумніші голови. Що ж, вони дурніші за нас?

— Не в дурості справа, — забарившись, заперечив арештант. — Свіглу ідею спроможний сприйняти озброєний знаннями розум і чисті, безкорисливі душі. Людина скута пітьмою незнання та звичками, заповітами дідів і звичаями. Вірою...

— Правий Борода! Як завжди правий! Висять... Гириями висять... Як прокляття, — перебивши співрозмовника, шепотів господар кабінету. — Через це звільнені раби залишалися з рабовласниками. І зовсім поряд: після реформи

1861 року вчорашні кріпаки трималися доброго пана.

Не зрозумів Іванов, хто такий Борода²? Про які гирі та ланцюги розмова³? Інтуїція підказала: вони забираються в такі нетрі, крізь які й вужу важко проповзти.

— Оригінально міркуєте, молодий чоловіче. Нестандартно. — З далекої далечини в кабінет повернувся двійник Першого чекіста.

У розмові він рідко з ким втрачав контроль за собою. Слова і погляд, манера триматися під знаменитого шефа — усе використовував, щоб, вивчивши, зрозуміти й розпізнати підслідного. Як? Чим зачепив безвусий юнак? Стривожив те, про що з деякого часу боявся замислюватися не лише наяву, але і в напівдрімоті. У темряві. Незрозуміло, що відносило найміцніший і водночас сторожкий сон, який долає втомленого мисливця або втікача. Голова губчека під час інструктажу полюбляв порівнювати чекістів із мисливцями, але сам він тепер спав не біля тайгового багаття просто неба, а за товстими цегляними стінами. Під надійним замком. Рука мимоволі потягнулася до маузера, з

² Борода — Карл Маркс (ред.).

³ Гирі та ланцюги — обряди та звичаї (ред.).

яким не розлучався ні вдень, ні вночі. — У вас яка освіта? Після школи навчалися?

Арештант помітив незрозумілий рух руки, схопився зі стільця.

— Ні. Можливості не було. Сім'я велика. Надто бурхливий час. Яке навчання?

— Вам би не завадило вчитися... Та ви сидіть. Сидіть.

Не зрозумів Іванов: почув його «Сталевий Федір» чи, думаючи про своє, відповідав передовсім собі, а не співрозмовникові. Часом, полинувши за стіни кабінету, голова губчека і справді не помічав у розмові щось незначне, але фіксував будь-яку дрібницю або рух, які розкривали підслідного з невідомого боку. Чекіст давно визначив, хто сидить перед ним. Не по літах розумний юнак. Правду казали — самородок. Такого трішки огранити, де потрібно, відполірувати, навести ювелірний лиск, — будь-який наркомат ошчасливить. Справжній набуток народу. Республіки...

— Із навчанням доведеться зачекати, — гучніше повторив нещодавній слідчий.

— А чому рано?! — у запитанні вчувалося не лише здивування, але й обурення. — Чи не вважаєте ви, що сама ІДЕЯ КОМУНІЗМУ — утопія?!

— У теорії слабак. На жаль, не читав

по-справжньому і основоположників.

— Хіба потрібні університети для розуміння, що добре і що погано, — нетерпляче заперечив господар кабінету, знову і знову пригладжуючи борідку.

— На історію дивлюся як слідчий. Метод аналогії. — Арештант відчував: лід під ногами стає тоншим і більш слизьким, а стежка — звивистішою і крутішою. Хибних півкроку — і в прірву. Але зупинитися вже не міг. Не хотів. Сподівався й на інтуїцію слідчого. Не відчував навіть пастки. Та й якщо вже падати, то з розгорнутими крилами. — Як би сприймали в кам'яному віці або в рабовласницькому суспільстві ідею капіталізму? Впевнений, не тільки рабовласники — самі раби підняли б бунт. Тому про комунізм не варто, мабуть, і натякати. Людство й окрема людина не готові своїм нутром навіть до соціалізму. Не знаю, як сказати по-вченому. Усвідомлення не те. МОЄ надто міцно тримає. Увібралося з молоком матері в усі пори. Із селянина легше шкіру зідрати, ніж відібрати корівку чи аршин землиці...

— Як не зрозуміти, коли пропонується своїми руками будувати світле життя зараз, а не у віддаленому майбутньому?! Мільйони повірили в релігійну нісенітницю. Брехню. Про світлий рай загробного життя. Вірили і вірять сліпо в те, що не можна перевірити дослідами або...

— Помацати руками, — підказав арештант, відчуваючи, що і чекіста розмова зачепила за живе.

— Са-а-ме так!

— Прочитавши усвідомлено Біблію, важко залишитися віруючим. На собі випробував. А рідні не зрозуміли. — Губи Іванова хворобливо викривилися.

— Не такі чисті витoki християнства, як навіюють служителі культу. За дві тисячі років такого негативу назбиралося: загублені душі, кров, пролита під релігійними знаменами... Справді не моря — океани! Кров не тільки сьогоденних, але й майбутніх революцій виявиться відром в озері. Півтори тисячі років під зеленими знаменами схід б'є невірних на заході, і дві тисячі років християни, осінені хрестом, б'ють своїх ворогів...

— Що казати про мусульман і буддистів, коли в храмі християнства немає єдності, — уперше співрозмовники не суперечили, а доповнювали один одного. Іванов зручніше вмовився на стільці. — Служителям важливіше не віра, а обряди: як і скількома пальцями хреститися? Згинати коліна перед Дівою Марією чи перед Ісусом?!

— Хотілося б подивитися на вождів перших християнських громад, хто вів вірян на смерть заради Свободи, Рівності і Братерства, — чекіст раптом зайшовся звичайним людським сміхом. Обличчя його знову втратило фрескову

нерухомість. — Боролися за одне, а через століття спалахнула багаттям інквізиція... Але багаття й найжорстокіші тортури не об'єднали людей. У світі зростає кількість атеїстів.

— Історія майже ніколи й нічого не навчає, — Іванов не приховував гіркоту й біль. — Укотре маятник, досягнувши своєї максимальної висоти, завмер на мить і, набравши швидкості, понісся в інший бік, розвалюючи на шляху храми, хоронячи під руїнами не лише служителів культу, але й вірян.

— Ви не згодні, що релігія — опіум для народу? — у запитанні чекіста раптом зазвучав метал, а обличчя знову застигло маскою.

— До чого тут я? — у голосі арештанта вперше прорвалися нотки зверхності. — Як зробити, щоб не силоміць, не через страх мої бабця і мати та й уся рідня стали справжніми, свідомими атеїстами?! Руйнувати ж храми — неймовірна дурниця. У чому винні історія і краса?! Згадайте бунти британських ткачів. Машина полегшували працю, а робітничий люд їх громив. Мільйони вживають тютюн, хоча більшість курців чули, що нікотин — отрута. Чути і знати — дві великі різниці.

— Логіка ваша залізна, — металу в похвалі співбесідника зменшилося. З'явилися нотки неусвідомленого болю й розгубленості. — Але слідуючи подібній логіці, ми, та й ви, займаємося

даремною справою, щоб не сказати міцніше... Це жахливо!

— У політиці, ймовірно, найнебезпечніші дурні й фанати, наділені владою. І само собою — пристосуванці. Флюгери...

— Продовжуйте... Не бійтеся...

— Мені вже боятися нічого. — Подоба усмішки перекосила губи арештанта. — Можна довести до абсурду найгарніше і найчистіше...

— Усе більше переконуюся, молодий чоловіче, що ви не за віком мудрий. Тільки не життєвою мудрістю, що приходить із роками після набитих синців і гуль, а тією ідеалістично-науковою, теоретичною, яка йде не від знань — від природи, від внутрішнього стану душі. Мудрий самородок зустрічається так само рідко, як і благородні метали. Платина, золото й срібло стійкі до окислення та корозії, але, на жаль, не мають механічної міцності. Бояться удару. Камінь і навіть дерево, не кажучи про сталь, легко перетворюють шедеври мистецтва на брухт. Хоча й благородний. Але брухт...

4

Відчужений погляд підвів чекіста зі стільця і спрямував до вікна. Мовчав арештанта, «перетравлюючи» сказане. Плечі огорнув холод.

Він розтікався по спині і грудях, просочувався в глибини єства. Мимовільний страх зачепив щось більше, ніж побоювання за свою долю, відкрив співрозмовникам безодню, про яку рідко підозрюють люди; вона назавжди рве не лише дружні стосунки, але і кровні; прірву вміло поглиблюють і розширюють фанати та владолюбні, хитромудрі голови, використовуючи найчистіші й найсвятіші поривання шляхетно-непідкупних душ і тих, у кому тліють і чадять жадоба, злоба, ненависть...

— Довести до абсурду... До абсурду, — усе гучніше повторював чекіст, повертаючись від вікна. — Як ви дійшли до такої думки? Чи хтось підказав?

— Життя навчило, — гірко посміхнувся арештант. — Часто-густо навіть добро, піднесене до крайнього ступеня, переходить у свою протилежність.

— У свою протилежність... Ваша формула жахлива!

Чекіст, куйовдячи борідку, квапливо закрокував по кабінету, не помічаючи безвусого юнака. Зникли стіл і стільці, шафа з книгами й підлоговий годинник, сейф і телеграфний апарат. Кабінет заповнили гранітні брили слів; слова важкі, гострі та безжальні, як шаблюки і багнети в руках озвірілих солдатів під час атаки.

Мовчав арештант. Розумів: вирішується його доля. Щоби господаря кабінету стали такого самого кольору, як і на фотографії на стіні. Голова губчека крокував від столу до дверей. Здавалося, ще мить — він побіжить, махне довгополюю шинеллю, вилетить через напіввідчинену кватирку й порине в далечінь часів, аби там, у майбутньому, знайти та пізнати правду сьогодення.

Різко, як уміють це робити лише малюки, Федір Карлович зупинився перед співрозмовником. Арештант здригнувся.

— Розумієте! Це ножиці життя! А в ножиць — два леза! Вашому поколінню зводити Світле Майбутнє! Чи подужаєте? Старі партійці-каторжники розкрутили Маховик Революції та готують насип під рейки. А будувати таким, як ви: безвусим хоробрим людям, мудрим чи самогубцям-дурням.

— Усе це зрозуміло. — Несподівано арештант пальцями вибив на столі нервовий дріб. — Тільки майбутніх поїздів не витримає насип із кісток, злости та жорстокості. Кров — вона...

— Пробачте, молодий чоловіче, повторю, але за такою логікою ваші думки, як і наші діяння, жахливі. Зараз неможливо все передбачити й розрахувати. Як і всі попередні революції, нашу розсудять час і нащадки. Те, що майбутнє за соціалізмом — немає жодного сумніву. Жовтень

для Світу багато зробив добра: робочий день до 8 годин крокує. Де? Чому? Першу допомогу з безробіття коли виплатили? Через любов до робочого класу?

— Не знаю.

— Отож-то й є! У 1919 році. В Америці. Революції в Німеччині і в Угорщині прискорили. Злякалися розумники втратити мільйони і мільярди — сотні кинули. Гризіть свою кістку... Бачте, я — гарний учень. Припустимо, розмова про комунізм передчасна. Тоді він, м'яко кажучи, малокорисний. Якщо ж народ не готовий до найближчого Світлого Майбутнього, то нас, сподіваюсь, вибачать лише далекі нащадки; з'ясують і зрозуміють наші діяння, враховуючи, як ви зробили ласку висловитися, усвідомлення народу в наш жорстокий і кривавий час. До речі, у цілому світі. Неможливо судити про минуле, стоячи на плечах предків, не зрозумівши їхньої моралі й суспільної свідомості, їхні поняття добра та зла. В оцінці подій минулого повинен жити дух часу, який панував як у передових умах, так і в народних масах. Мені до віддаленого майбутнього не дотягти, а ви, якщо вцілієте, багато побачите... І, сподіваюсь, згадаєте нашу розмову, Філософе...

Нещодавній арештант відкрив було рота, але нічого не сказав, очікуючи, коли «Сталевий Федір», мисляча людина з майбутнього, повернеться до

кабінету. Зашарудів підлоговий годинник. Ударив раз, нагадуючи про безмірність часу.

— Цікава розмова. Не очікував. На жаль, повинен їхати. — Не чекіст, а Федір Карлович, як і при зустрічі, з ніг до голови знову оглянув арештанта. — Справді було дуже цікаво. Дякую за бесіду. А насамкінець — одна порада. У різнодумстві немає криміналу, але захватаєви не зрозуміють і, як сказав ваш конвоїр, батька рідного не пожаліють. Їх теж треба зрозуміти. Їхніми руками коїться зло... І добро. Тому в смуту такі думки краще тримати навіть не в сейфі — при собі. Інакше легко потрапити під Маховик...

Слова господаря кабінету віддавали арештантові ударами у скронях. Раптом зрозумів: прогулювався з чекістом над краєм прірви, а перейшов її по тонкій жердинці. Його страхувала лише відвертість. Нахиливши голову, виразно бачив, як під гімнастеркою стукає серце. Здавалося, пересохлі губи ось-ось лопнуть, а волосся на голові стане дибки.

— Бачите, молодий чоловіче, життя багатоманітне. Одні вас вважають контрою, інші називали слідчим від Бога: «Талан. Генін. Пілосоп», — здається, так величає вас Захватаєв. Але з вашими переконаннями, точніше, зі схильністю до роздумів і аналізу краще спробувати себе на кордоні. Якби не одне «але» — чудовий

вийшов би комісар. Думаю, не помиляюсь. Рекомендацію дам. Тільки не забувайте, як казав Володимир Ленін: навчатися, навчатися й навчатися... Будь-якій людині в наш час без знань не обійтися. Чекіст же без книг — мов птах без крил... Падає з висоти...

Останнє речення Федір Карлович ледь прошепотів: чи то не хотів, щоб почув нещодавній арештант, чи то від несподіванки, побачивши, як у юнака смоляниста копиця волосся на голові раптом почала вкриватися білим інеєм...

Стежа перша. Зона

*Життя людини — як
невідома стежка...*

До втечі все готове. Лише негоди очікував Макар Джовба. Щоранку, підводячись із нар, спочатку дивився на свій «барометр» — підсохлий ялиновий сучок, прибитий до стіни окоренком. Але тонкий обкорований кінчик свій кирпатий «ніс» щодня задирав веселіше й вище. Макар бурмотів прокльони. Він знав напевно, що сучок не схибить, але поглядав із надією на небо, на роботі придивлявся до жуків та іншої тайгової живої дрібноти. Однак ніщо не віщувало швидкої зміни погоди. І мурахи від світанку до смеркання звично

поралися біля свого житла.

Що яснішало небо над головою, то похмурішим ставав Макар. Невиразна тривога охоплювала все більше, переслідуючи всюди, наче гнус у спеку. Знав: у тайзі не наздоженуть. Не знайдуть. Одне слово, не загине. Турбувало інше: чим виміряти, як зважити свою правду та правду Закону. Адже втеча — не відвідини родичів, які частуватимуть чаркою й пельменями. З ким порадитися?! Навіть двом товаришам, котрих несподівано подарувала неволя, відкрився не до самісінького денця... Скільки думок «зважив»?! Особливо тяжко вечорами, коли після нелегкого дня барак затишає у важкому сні і лише різноголосе хропіння порушує нічну тишу та його нестерпні думи.

Хлопець сполохано крутився на жорстких нарах. Погляд звично «бігав» по темних, похапцем тесаних дошках барака, розмальованих соромігництвом; а забудеться юнак під ранок у тривожному сні — тріщини й щілини стають чистими ріками; дерев'яні візерунки й шорсткості — завалами та безкінечними нетрями з раптовими галявинами ягід лохини⁴, брусниці та малини. Він продирається крізь хащі, а позаду переслідувачі —

⁴ Лохина — кущова рослина родини брусницевих із темно-синіми їстівними ягодами (ред.).

ні, не погоня це, не звір. Та й не боїться він звіра, а від ловитви давно відірвався. Це щось невідоме, невидиме невідступно стежить за кожним його кроком і, здається, іноді зігхає тихо, осудливо...

Минув майже місяць. Макар нарешті зважився на втечу. Розгулює десь тайгою негода, не квапиться у їхні краї. З кожним днем думи, як необтесані брили, важчали, тривожнішали. Не книжкові сторінки перегортав. Перекидав здоровенні колоди-топляки, що не один рік пролежали на дні річки...

1

У дитячій колонії Макар тримався осібно. У стані тупого оціпеніння працював, закінчував школу, не спроможний усвідомити те, що сталося. Сімнадцять років виповнилося хлопцеві, а вигляд мав на двадцять п'ять: м'язистий, кремезний, наче з кедра тесаний, а зростом — у жодні двері без поклону не заходив. Лише пушок на бороді й щоках та високі, дзвінкі нотки, що інколи проривалися в густому басі, підказували про молодість.

Відтоді, коли домашні довідалися про адресу колонії, Макарові зачастили білі трикутники від матері і списані знайомими, схожими на бульбики карлючками від діда. Старий повідомляв: на ділянці Михайловича палала тайга. Він трішки обпік руки,

брови підсмалив і бороду зачепило — тепер ходить голомозий. Пустили ж червоного півня високі гості Михайловича. Перебрали «бобри» й не втримали шашличний вогонь. А дерева згоріло чимало. Добре, що небо подарувало мокрий сніг, бо вогонь перекинувся б і на їхній кордон. Шкода дерева, але лихо не без добра: тепер «бобри» для шабашу вподобали іншу ділянку, тому в нас поспокійнішало. Взимку дід писав про ведмедя-шатуна. Мабуть, потурбували ненароком клишоногого в барлозі, ось і пішов вештатися тайгою. А шатун — він завжди шатун. Лихо — поряд. Довелося «нагодувати» жаканом господаря тайги. М'яса вистачить до весни. А так усе спокійно. За всіма прикметами звір відзимує.

Писали друзі. Від Льонька, Андрія, а іноді й від Герки листи надходили в конвертах і тому здавалися не такими теплими, близькими. Та найчастіше писала Жека. Майже через день хлопцеві вручали трикутник. У ньому — усі подробиці про життя будинку на кордоні і навіть у селищі.

Мовби наяву, Макар бачив Гордого і Дружка. Чотирилапі друзі тужливо очікували його біля хвіртки або перелазу; хлопець чув нетерпляче іржання Орлика, дзвінкоголосий спів півня вранці, степенно-лінькувату бесіду рогатої Машки з льохою. Потік листів від сестри не вичерпувався.

До них звук навіть цензор. З усього видно, він лише інколи виконував свої обов'язки...

Одержувати листи Макар любив, але конверт обпікав пальці: його адреса, здавалося, складалася більше з цифр, ніж із літер.

Настав 1953 рік. Десь на півдні країни та й у Європі починала буяти весна, а в дитячій колонії у душах неповнолітніх в'язнів лютувала зима, коли голос Левітана через «тарілку», що висіла на стіні, землетрусом приголомшив людей на планеті Земля. Повідомлення про хворобу Вождя знедоленого людства не просто схвилювало. Хто раніше міг подумати, що захворіє сам Сталін. Наступний день подарував надію. Після введення кисню вранці четвертого березня стан здоров'я вождя дещо покращився. Під час читання бюлетеня не лише друзі, а й вороги в усьому світі затамували подих. Чекають слів диктора. Чекають газети. Байдужих не було. Друзі чекали слів добрих, вороги з неменшим нетерпінням — кінця. Для друзів смерть здавалася неможливо-неймовірною — Місяць упаде на Землю...

Почувши 5 березня повідомлення по радію, Макар оціпенів: серце ніби на мить зупинилося, потім застукало, закалатало, в голові і в грудях наче щось вибухнуло, лопнуло; зникли люди, «колючка» з кульгавими вишками в кутах, бараки; зникли земля і небо, мов голову зачепило краєм дерева, що

завалилося в робочій зоні, — він не пам'ятав, скільки пробув у темно-глухому світі; а прийшовши до тями, не міг збагнути, чому з носа юшить кров: чи то від внутрішньої перенатуги і болю душі, чи то від удару об стінку барака. Чомусь згадав, як із Льоньком, Геркою та Андрієм мріяли: вступлять до МГУ і прокрокують восени парадом Червоною площею, щоб на власні очі побачити тих, кого з колиски знали тільки за фотографіями й портретами.

Нарешті ті, хто не довіряли словам, прочитали в газетах:

№ 63. Правда. Середа, 4 березня 1953 р.
Ціна 20 коп.

УРЯДОВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ
про хворобу Голови Ради Міністрів
Союзу РСР і Секретаря Центрального Комітету
КПРС товариша Йосифа Віссаріоновича
Сталіна.

Центральний Комітет... повідомляє про нещастя, що спіткало нашу партію і народ наш — тяжку хворобу товариша Й. В. Сталіна... стався крововилив у мозок, що охопив важливі для життя ділянки мозку. Товариш Сталін втратив свідомість. Розвинувся параліч правої руки і ноги. Настала втрата мови.

Для лікування... кращі медичні сили.

Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу і Ради Міністрів СРСР... спричинене... тривалу неучасть його в керівній діяльності... єдність і об'єднаність... твердість духу... ще тісніше об'єднуються...

БЮЛЕТЕНЬ про стан здоров'я Й. В. Сталіна на 2 годину 4 березня 1953 р.

...значні розлади дихання... прискорення пульсу до 120 ударів на хвилину... тиск максимальний 220, мінімальний — 120. Температура — 38,2.

Четвер, 5 березня

...до ураження стовбурової частини мозку з розладом найважливіших функцій: почастишали явища періодичного т. зв. Чейн-Стоксова дихання... введення кисню... поступово децю покращився стан і вранці 4 березня ступінь... протягом дня четвертого березня, знову поновилися тяжкі розлади дихання. У сечі виявлено білок і червоні кров'яні тільця при нормальній питомій вазі... Температура... до 38,6 (град.).

Минали не тижні і навіть не дні, а години, хвилини та секунди болючого розпачу для одних, а для когось — радощів.

П'ятниця, 6 березня 1953 р. Ціна 20 коп.
ВІД ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ

КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ,
РАДИ МІНІСТРІВ СОЮЗУ РСР
І ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ РСР

*До всіх членів партії, до всіх трудящих
Радянського Союзу. Дорогі товариші і друзі!..
що 5 березня о 9 год. 50 хв. вечора після тяжкої
хвороби помер Голова... Секретар... СТАЛІН.*

*Перестало битися серце соратника і
геніального продовжувача справи Леніна,
мудрого вождя і вчителя Комуністичної партії
і радянського народу — Йосифа Віссаріоновича
Сталіна. Звістка про кончину... глибоким
болем відгукнеться у серцях... У ці скорботні
дні всі народи... ще тісніше об'єднуються...
Безсмертне ім'я Сталіна назавжди буде жити
в серцях радянського народу і всього
прогресивного людства... Хай славиться
велике, всепереможне вчення
Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна!*

Рада Міністрів Союзу РСР

Президія Верховної Ради Союзу РСР

У день смерті Сталіна життя, здавалося, припинилося не тільки в дитячих колоніях, а й у дорослих зонах. Робочі команди поверталися в табір після підневільної праці, а начальник табору підполковник на прізвисько Кроксфорд та замполіт Іванов ще не вирішили: повідомляти в'язням про

трагедію або перечасувати. Почекати відповідний циркуляр згори. Доки мізкували, намагалися зв'язатися з управлінням, табірний телеграф, як зазвичай, спрацював безвідмовно.

Не встигли робочі команди минути вахту — табір загудів від неймовірної звістки. Довелося вмикати радіомережу. У зоні все змішалось. В'язні табунилися бригадами, бараками, про щось сперечалися, жестикулювали, але як тільки долинув знайомий густий заморожений голос, сіра маса у ватниках зрушила й завмерла біля репродуктора. Замполіт помітив, як зблід Кволий, закам'янів Булах із бригадою, не метушилися друзяки Профа. Сірі обличчя насторожено витягнулися, чимось стали схожими. Після слів «тяжкої хвороби помер» Кволий, разом з усіма видихнув «о-о-ой», приклав руку до серця, осів і розтягнувся на землі. Наче заснув. Через загальний гармидер майже ніхто не помітив, що мить тому людина про щось думала, мріяла, дихала, а після одного слова — ще одним життям на землі стало менше. Іван Іванович проводжав поглядом носилки. Не міг згадати прізвище Кволого, як і не знав: з горя чи з радощів зек відправився в інший світ.

День потягнувся за днем. Медичний висновок. Комісія з поховання. «Де поховують Сталіна? У Мавзолеї?! Ні?!» Місце поховання цікавило всіх. Від загальної цікавості віяло чимось

тривожно-турботливим і водночас обивательськи не-охайним. Ницим. Але як непросто вчиняти так, щоб схвалювали сучасники, розуміли нащадки.

Усі газети переповнені матеріалами про Сталіна: спогадами, закликами, клятвами, новими призначеннями.

I

Призначити Головою Ради Міністрів СРСР тов. МАЛЕНКОВА Георгія Максиміліановича.

5

Об'єднати Міністерство державної безпеки СРСР і Міністерство внутрішніх справ СРСР в одне Міністерство — Міністерство внутрішніх справ СРСР.

Замполіт присунув газету ближче, поглянув на верх сторінки — 7 березня. Промайнула думка: «Навіщо об'єднувати? Хто очолить?» Очі тут же вп'ялися в нові рядки.

ПРО МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ СРСР

Призначити Міністром внутрішніх справ СРСР тов. Берія Лаврентія Павловича.

Довго Іван Іванович Іванов, замполіт табору, просидів у роздумах за цим повідомленням. Як тепер буде? Міністр — людина ділова, вольова, рішуча, сувора. Багато років пробув поруч зі Сталіним. Можливо, і зміни почнуться, про які останнім часом стільки думав.

У країні щодня відбувалося щось нове: оголошено траур на 6, 7, 8 та 9 березня; у момент похорон зупинити на п'ять хвилин роботу, щоб віддати останню шану; врешті-решт, надійшло повідомлення, що саркофаг із тілом Й. В. Сталіна встановлять у Мавзолеї поряд із саркофагом В. І. Леніна.

До болю в пальцях Макар стиснув кулаки: усе — ніколи не побачить найдорожчу людину на землі. Дід замінив батька, став найкращим другом, мисливцем-наставником і годувальником, а людина з м'якою посмішкою під вусами — невидимою захисною силою, яку можна порівняти хіба що з рідним обійстям і навколишньою тайгою, де одночасно знаходять порятунок від негоди, лютого звіра або лиходіїв; де кожен забезпечує себе припасами на зиму, відпочиває, радіє життю. Пізнає світ. Людина, яка відійшла у вічність, для Макара уособлювала життя і найкраще, що в ньому було. Юнак не уявляв, як житимуть без вождя, як продовжуватиметься саме життя?! Голова не просто

боліла — стала неначе велетенськи-чавунною. Хлопець мов учадів. Від нестерпного тягаря не міг думати. Ледь розплющував очі. У порівнянні з неправдоподібною, неймовірною смертю здавалися дрібними власні турботи, тривоги, сумніви. Одне утнідилося в голові і, не покоячи, стукало, як дятел, у скронях: «Як же тепер жити?! Що буде з усіма? Що станеться з країною?!»

Діти в колонії не бешкетували: в багатьох очі блищали від сліз, дивилися на світ, як і Макар, із такою тугою. Навіть у дорослих таборах багато хто із в'язнів забули на деякий час про колючий дріт, собак і спарені кулемети на вишках у кутах зони.

Смерть Сталіна збіглася з переведенням Джовби з дитячої колонії до табору — йому виповнилося вісімнадцять.

Усі дні після п'ятого березня Макар ходив ще відчуженішим, ніж після суду. Байдуже сприйняв переїзд до табору, і лише чутки про можливу амністію, що вихором пронеслися колонією, знову повернули до життя. А якщо і справді оголосять амністію? Бувалі не сумнівалися, проте для юнака воля мерехтіла далекою й недосяжною зіркою. Та хмари на мить розійшлися — у чорноті неба блиснув рятівний промінчик. Амністія... Амністія і Воля — рідні сестри для зека. Промінь-надія блиснув, стало нестерпно боляче й прикро: для того, хто навіки лежить поруч із Леніним, небо

назавжди почорніло... Макар згоден залишитися в неволі 10, 15 або 25 років, лише б не наставало п'яте березня.

Про амністію, про те, що вийшов Указ, в'язень довідався на етапі, коли переводили з колонії для неповнолітніх до дорослої зони. По-різному міркували зеки: із розмов одних — йому випадала воля, послухає інших — тим, хто відбував термін за вбивство, мабуть, покарання збільшать. Розмови, розмови, але газету з Указом ніхто не тримав. Не змогли дістати її і через конвойних. Багато чого віддали б зеки за газету, за те, щоб довідатися, як піде життя, куди закине доля.

Макар проклинав зупинки. Від них перехоплювало подих. Коли ж колеса вагона починали свій безкінечний перестук, урешті-решт дихав на повні груди — здавалося, постоїть поїзд ще хвилину — й зовсім хлопець задихнеться. Почувався в тісному вагоні так, як тієї миті, коли вперше почув про смерть Сталіна.

2

За глухими ворітьми щойно прибулий етап зустрів сам начальник табору. Пильно вдивляючись в обличчя, підполковник пройшов уздовж нерівного строю, похитав головою і сказав майже зворушливо:

— Бачу, зморилися на пересилках та в дорозі. Неблизький світ. Нічого, відпочинете кілька днів, розіб'єтесь на бригади, а там уже, вибачте, як належить, на роботу. Кому пилака, кому сокира, а кому авоськи в'язати. Тільки на авось усі не розраховуйте — лікар визначить, куди кому. Усе за законом.

— А хворі, громадянине начальнику? — подав голос хтось із новачків.

— Хворі, як належить за законом, у больничку. — Підполковник посміхнувся тугим обличчям, кивнув на красиву сувору жінку. — Медицина вирішить. У нас усе за законом. Медицину не скасує навіть сам громадянин начальник.

Поміж щойно прибулих хтось посміхнувся. Жарт підтримали табірні зеки, які юрбилися навколо. Для новачків весела вільність старожилів здалася незвичною. Невимушена для табору атмосфера дарувала надію, що життя тут трохи легше, ніж у тюрмах, на пересилках і в інших таборах, про які наслухалися всілякого на тягучих, як гума, етапах.

— Запам'ятайте, молодці -мо лодці, все у ваших руках, ногах і в макітрі. — Підполковник знову помовчав, прискіпливо вдивлявся в новачків. Етап як етап. Терті є. Салажат вистачає. — Щодо табору все. Тепер запитання приватне. Для душі. У

нас не лише кару відбувають, але й розвиваються інтелектуально. Фанати кросвордів є?

— А як же, громадянине начальнику!

— В-е-еликі прихильники є. Своєрідні наркомани. І не тільки розгадувати. Можуть таку крокворду змайструвати — строку не вистачить розгадати.

— У нас такого не буває. — Підполковник білозубо посміхнувся і, немовби шукаючи підтримки для своїх слів, кивнув у бік старожилів зони. — Народ підтвердить — ми всі кросворди і крокворди луцимо, як горішки кедрові.

— Для громадянина начальника будь-який крокворд, як раку ногу відірвати, — підтвердив хтось із «місцевих».

— Нумо, любителі загадок, в один бік, а хто не тямкує в цьому ділі — стояти на місці. Та ви не бійтеся! — підполковник посміхнувся ще ширше і додав доброзичливіше: — Ну, хто сміливіший?!

— Громадянин начальник — фанат із фанатів. Виходь, братво, — пролунали вигуки старожилів. — Тута безо всякого понту.

Кілька чоловік вийшли вперед. З юрби табірних почувся сміх, підструнчування. Вставив солоно-веселе слівце і підполковник. Це поступово розтоплювало недовіру, і більшість прибулих подалися вперед.

— А ви що ж, мішки-чували? — у голосі

підполковника вчувалися жалісливі нотки. — Не знаєте, з чим їдять-жмакають кросвордного звіра.

— Звідки нам знати, громадянине начальнику? Наша справа — землю орати та гній чистити. У кросвордному ділі ми без вини. Не водилися в нас кроквознавці.

Зона вибухнула реготом: сміялися старожили й новачки, посміхалася охорона й навіть собаки, здавалося, шкірилися від слів рудого хлопця з важкими порепаними кистями, які не встигли загоїтися ні в тюрмі, ні на етапі.

— Без вікон і без дверей, повна хата людей? Що за звір? Шість букв. — Підполковник підморгнув Рудому. — Думай-думай, гусачку лапчатий. Ну, подь суди, Рудий.

Рудий зняковіло зам'явся, поглянув на товаришів, із якими здружився на етапі. Лише після лагідного запрошення він зробив крок до начальника табору.

— То що воно без дверей? Вари макітрою — дивись, каша буде, — непомітно підказав підполковник.

— Мобить, гарбуз, — Рудий озирнувся навкруги, додав сміливіше: — Взимку насіннячко на печі полускати — смакота!

— Бачиш, який молоток! Хоч цвяхи забивай. А бідкався. Мовляв, у кросворди не граєш, — жартівливо почав підполковник, потім мовив

суворо, з металом у голосі і сталлю в очах: — І дивіться мені, безвинно-скривджені... Жити в зоні без дурників. Піймаю на брехні — на себе ремствуєте. А з кросвордами — всім працювати. Найпростіше й найдоступніше культурне дозвілля. Хоч пилкою махай, хоч ложкою — голова вільна. Метикуй, що до чого. Розвивай мозок і ні про що інше не думай. Через неробство всі порушення режиму. Для вас же стараюся.

Напруга поміж етапу спала. Почали посміхатися не лише ті, хто не чув нічого про кросворд, але й ті, хто вийшов уперед.

— А-а, знавці, повеселішали? — Підполковник уважно оглянув юрбу. — Зараз екзаменуватиму. Виступай, хто сміливіший.

Жоден не зрушив із місця. «Нікому не вір», — перша заповідь зека. Навчений життям, він чекає каверзи з будь-якого, найнесподіванішого приводу. Для чого затівається гра?

— Щоденна природна втрата — п'ять букв?

Новачки здивовано переглядалися, а старожили з Кроксфордом, як за командою, кидали погляди в бік вахти⁵.

— Що молодці -мо лодці — слабо?! — Господар зони, посміхаючись, хитався на носках. На його обличчі — тужливе невдоволення педагога,

⁵ Вахта — прохідна табору (ред.).

що вперше зустрівся з нетямущими учнями, з якими доведеться працювати не один рік. — Згоден, запитання архіскладне. Єдине запитання, на якому навіть наш знавець згорів. Даю трохи легше. Запитання. Приймальний пристрій з антеною спрямованої дії. П'ятнадцять літер.

Етап принишк. Підполковник витримав паузу, потім сумно посміхнувся і оглянув усіх переможним поглядом.

— І це слабо? Доведеться серйозно працювати. То-то й воно: кросворд розгадувати — не закон порушувати! Гаразд, вважатимемо — стомилися з дороги. Поміркуйте. Пометикуйте. Ще легше. Український народний танок. П'ять буковок. Давайте ви.

Підполковник кивнув головою чоловіку середнього віку із сумними очима.

— Гопак, — трохи погаявшись, відповів новенький.

— Хвацько! Треба ж, яке поповнення. Заживемо.

Чоловік ніяково переступав із ноги на ногу, ошелешений не стільки запитанням, скільки ситуацією, в якій опинився в місці, де доведеться відбувати термін за невинну провину. Мордобій, приниження, лихослів'я — це звичне, знайоме. І раптом звертання на «Ви», гра у кросворд — усе це ближче не до табору, а до затишної оселі, до

настільної лампи й тихої музики, що лунає з репродуктора на стіні... Дружина... Діти... Кіт мурчить на дивані...

— Капелюх якого розміру?

— Вибачте, скільки букв? — Від несподіванки зажурений зек труснув головою і розгублено подивився на табірного бога. — Замріявся. Відволікся.

— Запитую: розмір вашого капелюха? — Підполковник звично хитнувся з п'яток на носки, ковзнув поглядом по щой-но прибулому, підморгнув старожилам зони.

— Розмір капелюха... Розмір. Вибачте, не збагну, — крізь регіт натовпу лунало розгублене бурмотання, від чого зеки сміялися ще гучніше й веселіше. — Я зараз... Зараз... Так, згадав п'ятдесят восьмий...

— А пункти? За якими пунктами? — запитання пролунало слідом, коли новачок ще не встиг отямитися. У голосі підполковника — ні доброзичливості, ні тепла. Лід.

— Пункти? Які пункти? — У постаті, голосі новачка — розгубленість, нерозуміння. Чим заслужив гнів? — Ви маєте на увазі глибину капелюха? Або...

— І глибину, й або. Ти за якою статтею парися?

— За п'ятдесят восьмою, громадянине

начальнику.

— Що ж ти мені, вороже душення, теревені правиш?! Не знаєш, за які гріхи на держрахунок прикотив? Кроксворди розгадувати мастак. Чому ж пунктів кривних, падло, не знаєш?

Підполковник шпетив нетямущого зека, а старожили зони реготали, хапалися за животи, кидали солоні слівця, веселилися від того, від чого також страждали й самі, коли вперше перетнули вахту. Що довше вчитував підполковник новачка, то сильніше потішалися старожили, радіючи: недарма зібралися біля вахти, очікуючи етапу. Улеслива посмішка ковзала по обличчях прибулих, коли погляд громадянина начальника з гостро-сталевим відливом зупинявся на комусь із них.

— А ти, стовпче верстовий, чого застиг? Чи по-руськи не шпрехаєш? На вигляд — нашого Бога дитя?

— Які веселощі? — не відводячи погляду, відгукнувся Макар. — Душа болить.

— У всіх болить. У цих місцях у кожного заболить: по цей бік колючки і навіть по той. — Підполковник ще пильніше вдивлявся у хлопця, котрий височів над натовпом на голову і вперто не відводив погляду. — Знаю, болить тому, що ні в чому не винен! Помилочка судова! Так?!

— Як можна веселитися, коли в державі горе?

Коли душа, серце кров'ю спливає?! — гуднув Макар, і вуста його затремтіли.

— Н-д-да?! — Підполковник крутнув головою, облив поглядом натовп.

Запанувала тиша. Погляди надто цікавих бігали від хлопця-каланчі до господаря зони.

— За якою ж ти справою сів, соколику, якщо душа така чиста й віддана?

Мовчав Макар. Мовчали зеки, наче сумні слова повернули п'яте березня^б.

— Гарзд. Потім з'ясуємо і цей кроксворд. — Підполковник зробив крок убік, щоб краще розгледіти новачка. — Поки що розіходьтеся та облаштовуйтеся. І в бібліотеку навідуйтеся. Кроксворди всім рішати, щоб не марудилася дурущами довбешка. Зрозуміли, ворожі душі! Ро-оз-гадувати! Сам питає буду. Кожного й особисто... І ще раз нагадую та попереджаю: у нас порядок суворий. Без дурників живемо. Щоб добре ішачити, потрібно мізки розвивати та розгадувати кроксворди. Пам'ятаєте слова Вождя: хто не працює, той... Що-о?

Суворий погляд начальника табору та пауза неначе мацали щойно прибулих.

— Ну, ну-ну. Сміливіше...

— Той не їсть, — долинув голос зі строю.

^б П'ятого березня 1953 року помер Йосип Сталін (ред.).

— Браво! Тямите! Бачу, путящий етап. Порозуміємося, — ще ширше посміхнувся підполковник. — Життя циркового артиста поту вимагає. Великого поту. У цирку на халяву не прокантиватися. Глядач халтуру не прийме. У нашій трупі, хоч трупом лягай, але все, як належить на арені. Аматорів не тримаємо. У нас — професіонали. Обрав долю артиста — труби або в «штабеля».

Етап, наче за командою, розвернувся і простежив за поглядом-кивком підполковника. Поряд із вахтою, праворуч від воріт, височів незрозумілий «стос дров». Придивилися — мерці.

— Оце щоденна природна втрата, — начальник табору переможним поглядом обб'їг стрій, урочисто відкашлявся. — У нас цілковита свобода: хочеш із наваром пайку — давай норму. Принось користь державі. Ніякої примусовості. Не благаємо. Усе на свідомості. Немає бажання ішачити, працювати для блага вітчизни — у штабелях відпочивай. Силоміць на цьому світі нікого не затримуємо. Взимку — більше, влітку — менше. Мінімальна щоденна природна втрата — сім рил. Ось відповідь — вирішення архіскладного кроксворду. Щоб вистачило для наочної агітації — менше не буває. Розумієте, менше ніяк нізя... Вистава закінчена. Вибачте, ми працюємо без антрактів. Кому близько — пішки, кому далеченько

— на трамваї, автобусах, на метро або таксі. Коротше, хто як звик — по домівках. Дякую за увагу.

Етап мимоволі зробив крок назад до вахти, і кілька чоловік видихнули: «сачки», прочитавши поряд зі «штабелем» викладене тілами слово.

Усі, хто нещодавно посміхався і забув першу заповідь зека, похнюпилися, ховали погляди від привітно-веселого начальника табору... Незабаром, як і старожили зони, вони виноситимуть із лісоповалу, із бараків або «больнічки» тих, кому не потрібна пайка, хто легально — ногами вперед, залишить зону раніше терміну, відміряного трійкою, за загальним списком, праведним або неправедним судом... Що вище, ширше і довше «штабель» височів біля вахти, то веселішало на душі в господаря табору — він знав, що марно отримує зарплату, форму, пайок, ордени, подяки, зірки на погони і з користю для суспільства проводить життя у цих місцях, забутих усіма богами, дияволом та іншою нечистою силою...

3

Приголомшені «виставою», зеки розійшлися. Після облаштування, знайшовши час, Макар поспішив до бібліотеки. Здоровенний амбарний замок на дверях зустрів хлопця. Здавалося, після

ковтка повітря він знову сховався під хвилию, не знаючи, чи вистачить цього ковтка до тієї секунди, коли переступить бажаний поріг. Іще кілька разів до відбою Макар при зручній нагоді ходив на побачення до заповітних дверей. Одного разу навіть смикав замок, але...

— Вибачте, молодий чоловіче. Що вас цікавить у скарбниці мудрості?

— Газета, — механічно відповів Макар і лише зараз роздивився сусіда по нарах — невеликого, вузькоплечого, тонкогрудого зека. Він тримався сторожко, лякливо. Одяг і обличчя чоловічка здавалися попелясто-сірими, неживими, згаслими, а полохливо-тужливі очі й сива голова ще більше відтіняли мертвотність обличчя.

— Так-так, розумію, — озираючись на всі боки, ще тихіше зашепотів сивий чоловічок. — «Ізвестія» від 28 березня.

— Та-ак-так! — видихнув Макар.

— Т-тих-хіш-ше-е! Т-тих-хіш-ше-е! — хрипів Сивий, кидаючи тривожні погляди у веселий кут, де компанія Профа різалась у карти, відступив у прохід нар, наче миша в нору. — Я допоможу вам.

— Як? — здивовано забасив Макар.

— Дуже вас прошу! Т-ти-ихі-ше-е! — Сивий притулив до губ маленьку долоню, знову покосився на веселий куток і витягнув із внутрішньої кишені куфайки складену газету. — Тільки обережно.

Благаю вас! Щоб Ті не помітили.

Макар майже вихопив із рук Сивого газету, не зрозумівши, кого стосується багатозначне обережне «Ті»: табірної адміністрації чи когось із зеків. Перша сторінка. Остання.

— Та не розгортайте! Не треба розгортати, — зашепотів Сивий, розуміючи стан здоров'я. Здавалося, ось-ось підстрибне — вріжиться головою у стелю барака. — Перша сторінка. Ліва нижня чверть аркуша.

Перед очима Макара промайнуло зображення ордена Трудового Червоного Прапора, жирні заголовки статей. Нарешті те, що треба:

Указ Президії Верховної Ради СРСР
ПРО АМНІСТІЮ

У результаті зміцнення радянського суспільства і державного ладу, підвищення добробуту і культурного рівня населення...

Як не стримувався Макар, погляд рвався вниз, пропускаючи слова, що зараз його не стосувалися, слова правильні, потрібні, вагомі, але які «мовчали» про його свободу. Про вільне життя його.

Президія Верховної Ради СРСР
Постановляє:

1. Звільнити з місць ув'язнення... осіб, засуджених на термін до 5 років включно.

— Ні-ні, не те, — ледь чутно зашепотів Макар, пропускаючи другий пункт Указу.

3. Звільнити з місць ув'язнення, незалежно від терміну покарання, засуджених: жінок, які мають дітей віком до 10 років, і вагітних жінок; неповнолітніх віком до 18 років; чоловіків, старших...

Сивий не випускав з поля зору брилоподібного новачка: той то полегшено зітхав, то нетерпляче завмирав, то знову застигав обличчям. Лише зараз Сивий збагнув: перед ним не дорослий чоловік, а хлопець, який тільки-но досяг повноліття, від природи наділений ведмежою силою і билинною статурою, не зіпсований ні на волі, ні навіть тут, в ув'язненні, де, судячи з усього, пробув недовго. В'язня зі стажем, як і новачка, бувалий зек визначає безпомилково, впізнає за жестами, поглядом, за кольором обличчя, розмовою; досвідчений зек новачка вираховує миттєво, як легко визначає знавець вік коня за зубами.

Надія освітила обличчя Макара, очі заблищали:

4. Скоротити наполовину термін покарання засудженим до позбавлення волі на термін понад 5 років.

Сивий почув важке зітхання незнайомця, помітив, як миттєво згасло і застигло щойно живе обличчя, коли той пропустив 5-й пункт із підпунктами а), б), в) і 6-й пункт продовжував читати далі, не поспішаючи, наче завчав вірш, 7-й пункт Указу:

7. Не застосовувати амністію до осіб, засуджених на термін понад 5 років за контрреволюційні злочини, велике розкрадання соціалістичної власності, бандитизм і навмисне вбивство.

***Голова Президії Верховної Ради СРСР
К. Ворошилов***

***Секретар Президії Верховної Ради
СРСР М. Пегов***

Москва, Кремль, 27 березня 1953 року.

Мовби не вірячи своїм очам, Макар знову й знову перечитував 7-й пункт Указу; щоразу губи його рухалися все повільніше, окремі рядки УКАЗУ збільшувалися, жиріли на очах; букви, здавалося, зійшли з паперу, зажили самотійним життям, перетворюючись на чавунно-залізне хитросплетіння з ґрат і колючого дроту, який

оперезав його з усіх боків:

«...ЗА КОНТРРЕВОЛЮЦІЙНІ ЗЛОЧИНИ, ВЕЛИКЕ РОЗКРАДАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВЛАСНОСТІ, БАНДИТИЗМ І НАВМИСНЕ ВБИВСТВО».

— Амб-ба-а, — ледь чутно видихнув Макар.

Газета вислизнула з його рук. Сивий встиг підхопити свою безцінну цінність. Не дихаючи, Сивий згорнув і сховав газету в кишеню. Він деякий час дивився вслід широкій спині, потім і сам обережно вислизнув із барака, відчувши щось недобре у ході новачка. Недобре і знайоме, як тоді, коли вперше сам прочитав Указ про амністію. Чотири роки в потойбічному світі — це досвід великий. Величезний досвід. Йому й самому захотілося після слів «...за контрреволюційні злочини» кинутися на дріг...

— ...захотілося кинутися на дріг, — здивовано прошепотів Сивий і відразу збагнув, що сусід по нарах у несамовитому стані може вчинити будь-який необачний крок. Кілька метрів відділяли новачка від колючого дроту, коли Сивий зірвався з місця і помчав навздогін, відчуваючи провину в тому, що може трапитися.

— Сті-і-й-те! Стояти! — Кричав, біжучи, Сивий, не розуміючи — сам кричить чи його крик зливається з командою охоронця з вишки.

Із першим рокотом спареного кулемета Сивий

схопив в'язня за бушпат і рвонув на себе. Пальці прикипіли до поли — не зміг відпустити хлопця та відскочити назад, коли перед ногами закипіла й ожила від металу земля. Чи то від пострілів, чи то від крику Макар зупинився і після повторного ривка впав на землю.

Кулемет замовк. Хлопець слухняно підвівся, пішов слідом за Сивим, не чуючи ні скажено-розлюченого рику сторожових собак, ні матірщини, змішаної з різкими словами команди. Її віддавали люди у формі, які бігли від вахти...

— Так не можна! У вас ще все попереду, — звично зашепотів у вухо Сивий, ніби їх міг хтось підслухати. — Подейкують, що після п'ятого березня багато чого зміниться... Не може не змінитися. Спорожнюють табори... Переконаний!

У дитячій колонії багато й часто говорили про табір. Юнак наслухався всіякого, але в перші дні в дорослій зоні його турбували не табірні порядки, бентежило не те, як доведеться пристосовуватися до нових умов, а ставлення зеків до смерті вождя. Як і в колонії, багато все ще вешгалось табором пригнічених кримінальників і тих, хто відбував термін за п'ятдесят восьмою статтею. Тих, хто страждає після смерті вождя, Макар розумів; дивували ті, чиї обличчя світилися радістю; посміхаючись, вони задоволено терли руки й цідили важкі, немов відлиті з чавуну, слова:

«Нарешті дочекалися! Тепер, дивись, після амністії доля й до нас іншим боком поверне...»

Веселі і впевнені викликали у в'язня лють. Остаточно переконався: недарма кримінальники та адміністрація називали покараних за п'ятдесят восьмою «враженнями». Ні-і, не враження — вороги. Запеклі вороги, якщо зазіхають на найрідніше і найсвятіше в житті людини... Не розумів юнак кримінальників, але політичних не міг зрозуміти і поготів, шарахався від них, наче від прокажених, стискуючи важкі кулаки-пудовики.

Лист про смерть бабусі знайшов Макара не в колонії, а в таборі. Мати писала, що бабуня померла п'ятого березня: «Почула повідомлення по радіо, тихенько зойкнула, осіла й відійшла без страждань». Джовба мимоволі зім'яв у кулаці листа й вислизнув із барака. Скільки він себе пам'ятав, бабуня жила тихо й непомітно; і померла старенька тихо, хоча і в такий сумно-знаменний день. Розповідали, тут, у таборі, після повідомлення по радіо, так само зойкнувши, помер Кволий — той, хто відбував покарання за п'ятдесят восьмою. Жоден не зрозумів: від горя відійшов у інший світ Кволий чи від радості — по-різному гомоніли.

У таборі все частіше шелестіли про амністію, а в останній тиждень, уже не ховаючись, говорили в бараках і в робочій зоні. Макар звивав до роботи. У новій бригаді блатарів виявилася жменька, проте він і від тих тримався осторонь. А вони до новачка придивлялися. У першу неділю на літньому кіномайданчику до Макара підійшов «Професор» — старшо й у рок з «асистентами» Маестро і Верблюдом. Ця трійця всюди й завжди була разом. Табір тримала в руках.

— Дозвольте відрекомендуватися, молодий чоловіче, — трохи піднімаючи капелюха, почав Проф.

Ті, хто бачили його вперше, і справді думали, що перед ними вчений: ходив поважно-статечно, прямо, не поспішаючи, з гідністю, а коли близько не було замполіта й Лютого помахував палицею; і обличчя в нього випещене, завжди свіжовиголене, й акуратна борідка клинцем. Тільки зарозуміла мова вказувала, що поважний птах ходить не в своєму пір'ї, але ніхто точно не міг сказати: через незнання Проф розмовляє з помилками та недоречно вживає окремі слова чи це особливий злодійський шик...

— Я завідувач кафедри суспільно-соцлогічних наук і людських співвідношень, — поправляючи капелюха, відрекомендувався Проф. — А це

логопеди — мої учні та послідовники.

— Викладаємо логіку і педику...

Верблюд та Маестро «відрекомендувалися»: перший далеко прицільно сплюнув, другий підморгнув одним оком, мовляв, знай наших...

— Як розумієте, молодий чоловіче, в цей час усі ми перебуваємо в творчому відрядженні в палко улюбленому науково-дослідному інституті підвищення кваліфікації. Перебування в НДІ приносить колосальну, ні з чим не зрівняну користь, і можна лише шкодувати, що домогтися сюди відрядження вельми й вельми нелегко навіть для обдарованих та фантастично відданих науці людей. Що можу сказати про свою кафедру? — Проф на хвильку замислився, погладив лівою рукою борідку. — Робота в нас цікава, нова й дуже перспективна. Континент цілком набрано, та й ми особливо не поспішаємо приймати на кафедру новачків. Але зараз випадково з'явилася вільна вакансія, і ми могли б, як виняток, із випробувальним терміном прийняти вас до себе.

Макар мовчки слухав велеречиву, з безглуздими виразами і помилками мову Профа. У тюрмі й у колонії бачив усіляких типів. Знав, що в зоні сила кулаків — основне мірило поваги до людини. Проте до такої розмови не був готовий.

— Я бачу, молодий чоловіче, наша нетравіальна пропозиція несподівана й не вельми

зрозуміла?! — витримавши паузу, продовжував Проф. — Тоді контурні деталі й інші формальності підкажуть мої асистенти.

— А чого, кореш, розмовляти? Давай в нашу бригаду, — озираючись на всі боки, зашепелявив Верблюд. Його щоку до вуха перетинав глибокий щрам, від чого обличчя здавалося завжди усміхненим.

«Бойові заслуги заради науки», — зазвичай вихвалявся він.

— А мені і в нашій не колеться, — буркнув Макар. Із таким, як Верблюд, почувався вільніше.

— Базарь, кореш, базарь. Але й ми не сліпі, — усміхнувся Верблюд і знову далеко сплюнув крізь стиснуті зуби, поцілвши у стійку дерев'яної лави. — Бачимо, гусаки-враження не по нутру. Вражий континент розпізнав. Молодчик. І мужики-доходяги тобі не кореша. Із тими й тими на лісоповалі нагорбишся. Норма — вона змусить рогом упиратися. Не-ема норми — нема пайки. А без пайки — сам знаєш, недовго й дуба врізати. Так що, підгрібай, корешок, до нашого товариства. З нами швидко в люди вийдеш. Та й не скривдять.

— А я й сам нікого не боюсь, — Макар мимоволі стиснув кулаки.

— Хвацько, молодий чоловіче. Вельми хвацько, — втрутився Проф. — Хоробрість завжди високо цінувалася. Тільки ви не враховуєте деяких

нуансів. Товариші вам пояснять, а покеда дозвольте відкланятися. Мене чекають. Думаю: це не остання зустріч. — Проф ледь підняв капелюха, кивнув головою й поважно відійшов. Остання фраза новачка переконала: сьогодні розмова скисла — плід не дозрів. Про відступ ніхто не здогадається. Винними за невдалі перемовини будуть інші.

— Не бою-юсь, — повторив Верблюд.

— Це доки Однорукий або Тигра по рогах не врізали, — подав голос Маестро. Поруч із Верблюдом він здавався справжнім Геркулесом, хоча і був нижчим від Макара на голову. Маестро й піджак носив на розмір менший, від чого нитки тріскалися по швах і в дірках виднілися литі м'язи. — А засвігять раз, другий...

— Це за що ж? — про Тигру-Булаха Макар наслухався ще першого дня, коли тільки потрапив до табору. Булаха знову кинули в карцер... «Тигра! Тигра!» — немов потурбований мурашник, хвилювалася зона.

— За що? Ти чуєш, Маестро? Кореш не розуміє, за що?! — Усміхнувся Верблюд, і шрам його кілька разів засіпався, наче по ньому пропустили струм. — Довідається Тигра, що двох пришив — амба⁷ тобі. Він ідейний... І вимахав, як

⁷ Амба (жаргон) — вбити (ред.).

ти. А плечима, можливо, ширше — ні в лепень⁸, ні в душоґрійку не ввійде. І сила — ведмідь позаздрить! І духовитий. Не гнеться... Думаєш, чого до шізо⁹ майже назавжди прописаний?

— Шізо Тигрі — мов ффраєру перша ффрафочка після відсидки: ухопився за дойки обома руками, а від того місця, що в баби нижче пупа, і для мужика, сам знаєш, солодше за мед, і поготів не відірвати...

Від останніх слів і похіпливої усмішки Маестро бліді щоки Макара запалахкотіли жаром. Юнак відвів погляд.

— Та ти, кореш-ш-очек, як бачимо, ще і ффрафочку не ш-шупав?! — Верблюд спробував зазирнути хлопцеві в очі. — Ну т-ти-и да-а-а-є-ш...

— Ба-аба-а! — гигикнув Маестро мрійливо.

— Маестро в цій справі тямущий, — Верблюд облизав губи, гигикнув і зі знанням справи з тужливою задумливістю продовжував: — А трапиться кобилка гаряча та з голодухи — хана — забудеш, як і самого звали... Баба для нашого брата — петля. Проти баби і Тигра не встоїть. Тільки поки що йому не до меду, який спереду, й не до того, який нижче пупа. За справедливість стоїть. Не

⁸ Лепень (жаргон) — піджак (ред.).

⁹ Шізо — штрафний ізолятор (ред.).

визнає себе винним. На партійних зборах, враження, народ підбурює. А правду-матку ріже в очі самому громадянину начальнику. Ось Цирка і ламає його: то гальюн чистити, то в шізо...

— Проф сказав би: «Потрапив Тигра між Сіцилою й Харбіном».

— І згадаєш, корешок, мої слова: пропаде фраєр ні за понюх, — Верблюд трохи відхилився, потім подався вперед і знову «ввігнав» плювок у стовпчик лави.

— Закінчуй базарити, — перебив Маестро. — Проф кличе. А ти, кореш, — поміркуй. Жити всюди можна... Вміти треба. Зазирає до нас. Повчишся. Недавно з воленьки план ¹⁰ переслали — пам'ятаєш, півзони лежало. А вже пляшку завжди згоношимо...¹¹ Ну, покеда...

Макар добре пам'ятав. Та й як забути таке, коли вперше в житті побачив силу-силенну наркоманів. Ледь не півтабору не вийшло на роботу: хто лежав, хто вештався похмурий, злий, а хто посміхався без причини, реготав або плакав — по-різному поводитися ті, хто долучився до зілля, але всіх об'єднував порожній, наче потойбічний,

¹⁰ План (жаргон) — вид наркотика (ред.).

¹¹ Згоношити (жаргон) — дістати (ред.).

погляд. Дурний. Нелюдський.

Маестро і Верблюд приєдналися до Профа. Той навмисне відвів «учнів та послідовників», щоб не зіпсувати справу. Потрібен такий, як Макар! Ой, як потрібен! Стане в пригоді тут. Послугує і на волі. Приголубити лоба — буде, мов вовкодав серед овець. Он кулачиська які! Та й сам, як із чавуну відлитий. Такий і з Тигрою на рівних зігнеться...

Усім гарний Маестро: слухняний, вірний, без претензії, одним ударом із ніг збиває, на спір кулаком зуб виб'є, кістку або хребет зламає, тільки проти Тигри кволенький. А Макар через рік-другий ввійде в чоловічу силу, змужніє — з усяким впорається. Голіруч.

Проф ще раз оцінювально подивився на чавунну статуру, прикидаючи, яке прізвисько підійде хлопцеві, але нічого путнього на розум не спадало. Гаразд, життя саме підбере. Прикипить — бульдозером не віддереш. Жодним милом не відмиєш... Коротше, треба перевірити в ділі. А щодо жіночої зони Верблюд до ладу підказав. Фрафа — вона для мужика завжди фрафа. Навіть на волі...

Стежа друга. Побоїще

1

Усю весну Проф не чіпав Макара, лише вітався при зустрічі, а ближче до ліга знову розпочав планомірну облогу, помітивши після амністії його нервозність і тугу. Робота на лісозаготівлях, звірині сліди, багаття з гіркуватим присмаком диму — усе це увібрало в себе одне слово — тайга. Але тайга — то воля, дім. Навкруги ж, куди не поглянеш, колючий дріп, кульгаві сторожові вишки, кулемети з «очима» з воронованої сталі і знову — дріп, дріп, дріп... Він облутав не тільки зелену не-озорість, але і пройшов, здавалося, крізь серце...

Дні хлопця нагадували смолисте вариво — марудні, дов-гі, одноманітні. На роботі трохи відволікався. Як і в колонії, працював жадібно, несамовито, відганяючи на лісоповалі тривожні і страшні думки, зізнатися в яких спочатку боявся навіть собі. Нарешті почали відпускати за оголошеною ще наприкінці березня амністією...

Порожніли табори. Широка, знаменна амністія прийшла. «Агромадна», як на зоні гомоніли, — велика, як і сама людина, після смерті якої чимало зеків на волі опинилося. Табірний

телеграф спрацював безвідмовно. Зона гуділа. Зеки виконували й перевиконували норми. Задумливі, з відчуженими поглядами ходили. І мріяли, мріяли... Завжди землисто-сірі їхні обличчя свіглишали, оживали. В очах декого замість байдужо-запобігливої тупості навіть проглядала свідомість.

І Макар, незважаючи на те, що читав Указ на власні очі, працював за п'ятьох, таємно сподівався, що табірне керівництво врахує його молодість і гарну поведінку. Щасливчиків виявилось чимало. Вільний від роботи час Макар проводив поблизу вахти, і коли хтось, махнувши наостанок рукою, опинявся за колючими воротами, він полегшено зігхав, ніби сам переступив заборонену межу. З-поміж останніх звільнилися Проф і Маестро. Разом із Верблюдом Макар довго стояв біля воріт, доки дві постаті — одна майже квадратна, у ватнику, а друга — у гарному осінньому пальті — не зникли за крутим поворотом дороги...

«Проскочила стороною, як примхлива діваха», — невесело жартували про амністію в бригаді. Термін амністії закінчувався.

«Чому ж так? Невже я гірший від Профа та інших блатарів-рецидивістів?!» — Юнак ходив сам не свій. Страшні думки, як і в дитячій колонії, знову селилися в голові. Він подовгу крутився на нарах, не помічав нічого довкола, байдуже колупався

ложкою в мисці. Одного разу ледь не потрапив під спиляне дерево. На щастя, Сивий встиг штовхнути у спину — хлопець простягся на землі, легенько притиснутий тоненькими гіллячками.

— Ви, Макаре, акуратніше, — допомагаючи підводитися, чи то наставляв, чи то умовляв сусід. — Так і до лиха близенько.

— Яка різниця, — похмуро відгукнувся хлопець, але, як завжди, поглянув на Сивого з вдячністю. З першого дня сусід по нарах «викав», називав по імені, але ж навіть на волі до нього на «Ви», окрім на суді, ніхто і ніколи ще не звертався. — Мені все одно — життя пропало. Не людина я тепер — ЗЕК. А якщо людина не людина, то й жити необов'язково.

— Не можна так, — зігхнув Сивий, — амністією життя не закінчується.

Відтоді Макар непомітно затоваришував із ним, одначе друзів Сивого, тих, хто «тягнув» за п'ятдесят восьмою статтею, не визнавав і тримався від них осторонь.

«А може, написати прохання? Можливо, термін зменшать...» Хлопець знав: Сивий і багато зеків по всіх інстанціях пройшли. Але радитися з будь-ким не хотів, бо в таборі не прийнято в таке втаємничувати сторонніх. Через кілька днів усе ж відправив листа і потім квапив час, із нетерпінням чекаючи відповіді...

Не розумів Макар політичних, але ще більше дивувала адміністрація табору. Поводилися, мов сліпі цуценята. Скільки в зоні подібних до Профа, Маестро і Верблюда?! «Злодії в законі» не працюють. Лець не відкрито мають ножі, кастети, — верховодять. Слово Профа вагоміше, ніж начальника табору... Негласні господарі зони порядкують усім. Навіть життям кожного зека. Невже так скрізь? у всіх таборах?! Як і в чому йому виправлятися?! У кого і чого навчатися? Грати в карти? Або в закуток ходити?

Погляд Макара мимоволі ковзнув по дошках барака, по матірних написах під «картинками», що залишило після себе за довгі роки не одне покоління «художників». Ще в дитячій колонії, побачивши вперше настінне малювання, юнак почервонів, як дівчина.

Довго пам'ять бентежили силуети жінок і чоловіків у непристойних позах. З однаковим презирством ставився він до творців «картин» і до споживачів настінної мазанини, до тих, хто свігло-потасне, незвідане і ще непізнане перетворював на похіжливо-соромігницьке, цинічно-масне...

Табірні художники нічим не відрізнялися від малоліток. Другого вечора після прибуття в зону Макар випадково потрапив до закутка. Майже на півширини барака виступала побілена опалювальна

стіна, яка містила димові колодязі. Хто розуміє, з першого погляду розпізнає: умлі руки і тямуща голова склали піч. Вогонь люто шаленів, але перш ніж вирватися на волю, перегріте повітря оббігало численними ходами, віддаючи свою гарячу силу каменю. Макар із цікавістю, оцінювально роздивлявся споруду, а коли зайшов за ріг стіни, по-журавлиному завмер на одній нозі, потім тряхнув головою, як зазвичай роблять після неприємного страшного сну.

Ні, не спав він. Не марив хворобливо. Та й рідко кому таке приманячиться і в сні лихому. Як і в дитячій колонії, юнакові стало не соромно — лячно. Чоловік, зайнятий собою, не помітив новенького. Лише чорняво-кучерява красуня, здавалося, чи запрошувала, простягаючи руку, чи збиралася зійти з білої стіни та подарувати сором'язливо-цнотливу й водночас безсоромно-піддатливу плоть; у кожному вигині її тіла чаїлося закличне бажання, у широко відкритих очах палахкотів бісівський жар; жінка, як необ'їжджена чорногрива кобилиця, гарцювала на довгих сильних ногах, напівприкриваючи долонею тугі, по-дівочому гострі перса...

Мабуть, велику тугу вклав художник у своє творіння. Не лише зеки зазирали в закуток. Три роки служби, без відпустки — той самий термін. Стоїть солдатик або зек із відчуженим поглядом. Не

інстинкт усього живого на землі. Не місяцями — роками, навіть десятиліттями чоловіки не знали жіночого тепла і турботи, не відчували себе мисливцями-добувачами, захисниками рідного вогнища і сім'ї; лише уві сні згадували гру слів, мову поглядів, посмішок та дотиків...

Жорстока молодість. Часто вона не вибачає навіть найближчим людям, не намагається з'ясувати, чому людина вчиняє так чи так. З часом, коли молода зелень пізнає не тільки теплі повівання, але й морозні вітри, які січуть до крові; коли відчуває безсилля від болю, від безутішної туги і самотності — лише тоді нещодавній суддя здатен на жалість, співчуття та милосердя, легко пробачає ті гріхи, які не є підлістю, зрадою або розбещенням духу, забуває ті проступки, що не роз'їдають, подібно до корозії, станове підґрунтя доб-ра та порядності, якими й відрізняється людина від братів менших...

Дійшовши до нар, Макар, немовби зміцнюючи свою душу і плоть, довго дивився на стіну печі, в бік непомітного закутка. Ніколи в житті не почувався таким зацькованим, безпомічним і слабким. Лише від упевненості, що обставини ніколи не заженуть його в такий безвихідний глухий кут, на душі полегшало і зажеврїла надія... Ні, не зажене, тому що жодна, навіть найвитонченіша уява не зможе вигадати того, що

довелося побачити в тюрмі, у дитячій колонії і вже тут, у таборі... Бруд, кров, знущання, розпуста, жорстокість — усього Макар надивився і начувся вщерть.

2

Не встиг Джовба після роботи вмонтуватися на нарах, як у барак заявився Верблюд із друзяками. Вайлувато хитаючись, засунув руки в кишені й по-господарськи позазирав у «купе», а на зворотному шляху зупинився біля Сивого. Після амністії Профа й Маестро Верблюд намагався взяти владу у свої руки. Нормальні зеки, не сприймаючи коротуна всерйоз, підсміювалися над його клоунськими витівками.

— Ану, гусаче лапчатий, відступися. Що за домовина?

— Посилку отримав. — Сивий намагався видавити на обличчі посмішку.

— Ну і враження... Тут таке горе, а ви, либонь, і раді, що вождь дуба врізав. Гигнув?! Ач послаблення. Посилки. Листи. Через рік, дивись, і зовсім не зона — курортна санаторія. Тільки запам'ятай, вража суко, якщо владі не до закону — ми наглядатимемо. Ми виконаємо заповіти Вождя. Бач: сальце, м'ясце, молочко...

— Можете пригощатися...

— У благородіє граєте?! — наслідуючи Профа, розплився у широченній посмішці Верблюд. Шрам його кілька разів смикнувся. — Пардон! Пригощатися — по службі не належить, а маленький шмон — це прямий обов'язок. Ану, іди геть! Кому сказано — геть!

Далеко сплюнувши крізь стиснуті зуби, покосившись поглядом на Макара, коротун вивернув послітку на нари. Як завжди, всі промовчали. Подібне після того, як Проф залишив табір, траплялося не вперше, всі до цього звикли й навіть сприймали як маленьку розвагу в сірому потоці табірної буденності.

— А це підлягає консіфікації. — Верблюд накинув на шию вовняний шарф ручної в'язки.

— Шарф! Це ж мені. — Сивий потягнувся до кривдника. Теплі шкарпетки зеку потрібніші, але і шарф віддавати не хотів. Його торкалися руки дружини. Минулої зими, коли злодії відібрали шарф, зовсім змучився на лісоповалі.

— Ну-ну, кореш, убери лапи. Міне-міне... Дивись, буде тобі і міне, і вафле! — Не кваплячись, Верблюд розпихав по кишенях уподобані речі. Дещо прихопили його друзяки. — Ну й гуси!.. Через будь-який контроль пропхнуть недозволене барахло. Скільки разів тлумачили. Інструкції — дистрикції, переліки. А вам, враженнятам, усе до одного місця. Гаразд, сьогодні не стану доповідати

по дистанції.

Ще раз перебравши залишок посилки, Верблюд сховав у кишеню й носову хусточку.

— А це що? — Коротун вихопив із рук Сивого конверт. — Фотки?! Підозріло. Травіальний шахер-махер. Нюхом чую — ксиви шпієнські. Документи?

— Це ж фотографія рідних! — Сивий простяг руку до конверта.

— Ану, тпрусь! — Верблюд кинувся до столу, дістаючи на ходу фотографії. — Ми ні словам, ні сльозам не віримо. Така служба. А за вами, враженнями, пильнуй та й пильнуй.

Сивий ледь пробивався крізь зграю Верблюда. Його підручні навмисне скупчилися, перегородили прохід.

— Віддайте фотографію. Благаю вас!

— А фрафа в натурі сімпо-по! І півкулі всі в порядку, — бігаючи навколо столу, вигукував Верблюд, потім, заскочивши на стіл, підняв свіглину в руці. — Дивіться, кореша! Таку пацаночку — та й на чотири кістки і через лімпо-пе пропустити по колу. Опісля такої — півроку в закуток не підеш...

Верблюд витягнув перед собою руки, ніби обхопив щось долонями, і потягнув на себе кілька разів, підвиваючи по-вовчому.

— Як вам не соромно?! Віддайте

фотографію, — стомившись бігати навколо столу, важко видихував Сивий. На блідому обличчі з гострими вилицями виділялися великі потьмянілі очі завжди з безутішно зачаєним болем і тугою.

— А ти відбери. — Верблюд тішився безкарністю. З малоліття ненавидів усіх вищих і сильніших за себе. На волі при нагоді намагався покомизитися, а в таборі, хоча лише кілька чоловік було слабкіших та нижчих за нього, Верблюд завжди відчував силу, владу і тому майже не тужив за волею. — Забери... Побігай... Сам знаєш, на волі фрафу хлібом не годуй — тільки побігай за нею. Вільна — вона гонориста. Це зечка з голоду будь-кому підставить. А вільна...

Пальці Верблюда ялозили свіглину. Сивому здавалося, що похітливі доторки паплюжать дружину.

— Та навіщо вона вам? — Розуміючи своє безсилля перед зграєю, Сивий присів на нари, похнюпився.

Верблюд сплюнув. На стіні барака, вище голови Сивого, з'явилася мокра пляма. Коротун посміхнувся:

— Гордий. Бігати не хочеш! Тоді доплюнь о-он до тієї стінухи. — Палець показував через плече на протилежну стіну.

— Ми ж не в цирку!

— Цирку цураєшся?! А громадянин начальник

поважає. Дуже цирку поважає... — Верблюд прикинув на око відстань до стіни. — Гаразд. Ти — гордий, я — добрий. Доплюнеш до столу, віддам фотку.

Усі знали: ніхто зробити цього не зможе. Ще в школі Верблюд заздрив силі Маестро, заздрив будь-кому, хто міг зробити щось краще за нього, але свою заздрість виражав лише зневажливим плювком. До компанії Профа прибився, щоб у розмові з хлопцями додати блатне слівце або недбало похизуватися, як із ним «базарили» менти. Проф помітив його хворобливе самолюбство, наблизив до себе. Пригрів... Із кожним роком плювки Верблюда ставали більш далекими, точнішими. У світі Профа коротуна почали побоюватися, а той пишався високою дружбою, своїм прізвиськом та своїм «мистецтвом».

— По совісті скажу — сачок ти, кореш: цирку цураєшся. Бігати — гордий. Тоді відійми... Або попроси. Може, хто допоможе?

Верблюд окинув ув'язнених нахабним поглядом. Дещо довше затримався на Макарові. Згадав розмову з Профом. Так і не зводили новенького в жіночу зону. Розумів: йому самому такий лоб більш потрібний, ніж Профові.

Останнім часом знахабнів народ. Особливо підводять голову враження, та й бандери з поліцаями все частіше огризуються. Воно завжди

так, коли Пахан вийде на волю. Після амністії їй поменшало своїх людей. Бригада Тигри зовсім від рук відбилася. А рівня Тигрі — Макар. Із таким бугаєм швидко Паханом визнають.

Після амністії Профа Верблюд не раз по-доброму підходив до хлопця, намагаючись затагнути у свою кодлу, пригріти, щоб потім приручити, але Макар відмахувався, як від надокучливого гедзя, і дивився мимо, наче крізь скло. Що ж, не хоче базарити за пляшкою і «закусю», доведеться трішки пером¹² полоскотати, а через кров чоловік стає зговірливішим. Кров — вона швидше баби й монети упокорює. Все одно інша доріжка не світить: від вражень шарахається, а самітники в таборі не живуть. Спробує перо — стане покірливішим, сам «приканає», зрозуміє, де тепліше і солодше... Саме зараз нагода перевірити лоба в ділі. Заступиться, слово кине — буде за що присіктися. Випробують у бійці, а разом і провчать.

— На весь барак не знайдеться помічника?! Сусіду, она, попрось. Скажи, поміч відпрацюю, відслужу. А ні — тоді валяй! Потіш товариство.

«Товариство» — все на одне обличчя, мовчки дивилося з нар: одні з цікавістю, інші тупо, відчужено, деякі співчутливо, хоча, зустрічаючись

¹² Перо (жаргон) — фінка, ніж (ред).

із поглядом Верблюда або Сивого, відразу ж опускали очі. Усіх ув'язнених об'єднували байдужість і якась приречена покірність долі.

Макар упевнений: останні слова про «помічника» стосувалися насамперед його. Це зрозумів не лише він. Багато хто кинув швидкий погляд у бік хлопця. Навіщо заводять — тайговик збагнути не міг, але знав: одному зі зграєю не впоратися. Та й з порожніми руками блатарі не ходять... Розворушити б «товариство»... Однак простіше взимку підняти з барлога ведмедя, ніж зека повести проти блатарів.

— Ану, кому сказав. — Верблюд узяв фотографію обома руками, — зараз...

Сивий побіг, потім різко зупинився, кинувся в інший бік і зіткнувся із Верблюдом.

— Хитруєш, падлюко. — Верблюд сплюнув. Плювок потрапив Сивому в груди.

— Забирайте шарф. Усю посылку. Тільки віддайте фотографію і лист... Це ж моя дружина... Розумієте, моя дружина!!! Благаю вас... — Сивий усе ще з надією зазірав Верблюдові в очі і тягнувся до свіглини.

— Кажу, корєш, без лап. До чого ж ти шкодючий. Не терплю нічиїх, лише жіночі, ніжні... Дружина... Його дружина! — Верблюд відштовхнув Сивого і побіг за ріг столу. — Подивіться — смердючий тарган. Шнобель, як у

гусака. А шия... Його дружина... Ха-ха-ха! У нього дружина... І така класна шльондра сохнутиме десятку за дохлою гнидою?! У тебе женілка вже...

3

— Віддай фотографію і посилку, — до Верблюда повільно підходив Булах.

Барак принишк. Ніхто не помігив, коли зайшов Тигра, а він уже давно спостерігав за «виставою» і «товариством». Побачив, як від останніх слів Верблюда більшість зеків зніяковіли, як розлючено-зло зиркав по нарах Макар.

— А-а-а, Тигро! Здоров! Ти відкеда приканав? — Верблюд зробив вигляд, що не зрозумів Булаха. — Сідай, підзакуси. Гостем будеш...

— Н-у! Х-утко-ко...

— Відвали, кореш, відсель. Тебе і бригаду не чіпаємо — ось і шморгай у дві нірки. А просиш — можем і тобі роги обламати, — Верблюд сплюнув під ноги Булаха, обвів поглядом своїй, жалкуючи, що немає поміж них Профа і Маестро.

Завести б Тигру. У загальному безладді провчать Макара, поквитаються з Тигрою. Після амністії Профа народ бешкетує. Бригада ж Тигри завжди жила незалежною «державою». Верблюд, помігивши, як кілька друзяк Булаха підвелися з нар,

посміхнувся.

Що могли зробити десяток, другий, коли третина барака — свої люди: на рогаців¹³ можна не зважати; рогач — завжди рогач, не посміє втрутитися, лише б його не чіпали. — Коротше, останній раз по-доброму кажемо: закрий пельку і менше виступай! Не на партійних зборах.

— За партію, гниль, голову відірву! Кому наказав — усе до нитки поверни!

Булах горою височів над Верблюдом. Погляд глибокий, важкий. Він добре розумів коротуна. Рано чи пізно зіткнення не уникнути. На Макара, здається, можна розраховувати... А інші? Не один місяць усією бригадою мізкували над тим, як зачепити за живе «товариство», щоб кожен хоча б на півгодини відчув себе людиною. А кінчати з кастою «законників» давно пора. Коли ще трапиться така нагода?! Профа немає. Верблюд для ролі Пахана — слабак. Кволенький статурою і макіпрою. Коротше — авторитет не той.

Не відводячи від Верблюда очей, Булах повернувся до «товариства»:

— Притихли? Піджали хвости перед десятком шакалюг? Невже не набридло терпіти? Подивіться-но на цю гниль. — Булах швидко простягнув уперед руку. Верблюд позадкував. —

¹³ Рогачі (жаргон) — зеки, які старанно працюють (ред.).

Три вершки від землі. Недоносок... А ображає. Качає права... Чоловіки ви, врешті-решт, чи мужики-рогачі табірні?!

— Но-о, но-о, падла... — приходячи в себе, нарешті прошипів Верблюд. Він ще далі відступив від краю столу і підморгнув друзякам, шкодуючи, що не зробив цього раніше. Не вистачало, щоб підвелися рогачі. А Тигру візьме на себе. Тільки б підійти ззаду. Чи хтось із копит зіб'є...

Урки усім гуртом, із ножами або заточками кинулися на Булаху. Під ноги нападників, загородивши прохід, гепнув важкий стіл, збитий із грубо обструганих дошок. Передній ряд позадкував. Лише два чоловіки залишилися по другий бік столу.

— Да-ви-и-и гни-и-иль! — вигукнув Булах, хапаючи того зека, що стояв ближче, і кидаючи його в натовп. Другий кинувся навітки, але Булах згріб друзяку Верблюда за патли і, відступивши до дверей, почав крутити ним, мов голоблею.

Макар, теж наділений силою, розгубився. Правду говорили, Булах не тільки могутній. Його зовнішність підказувала про внутрішню переконаність і непримиренність до зла. Не злякався ж один піти на ніж! Один проти всіх! Не замислюючись! Не за себе...

Спочатку рецидивісти від несподіванки позадкували, потім почали оточувати Булаху. Ззаду підкрадався Тихий, колишній каратель. Такі в

таборах завжди тулилися до блатних, хоча ті рідко кого вважали за своїх.

— А-а-а! — волав рецидивіст, знесилений від марних спроб вирватися з рук Булаха.

— Мужики, підсобімо трохи! — перекриваючи виття, заgrimів Макар, зістрибуючи з нар.

Верблюд не чекав стрибка, тому не встиг підставити ніж. Ще на льоту юнак, волаючи «амба», уперішив коротуна по голові. Той завалився на підлогу. Пробиваючись до Булаха, Макар не зводив очей із карателя. Тихий витягнув шило, підвів руку, але хлопець випередив його і вперішив у плече з такою силою, що колишній каратель уплющився головою в стіну і не зміг підвестися до кінця бійки.

А в широко відчинені двері барака стрімко вливався потік ув'язнених. Попереду всіх — бригада Булаха. Такого бойовища в таборах не знав ніхто. У напівтемряві чулося уривчасте дихання, матірщина, стогнання. Бійка, мов лісова пожежа в посуху, перекинулася на бараки. Булах і Макар стояли спина до спini, височіючи над усіма на цілу голову... Руки і ноги в потрібний час піднімалися, опускалися, викидалися уперед, здійснювали ті рухи, після яких ламаються кістки, вилігають зуби, тріщать хребці, а інколи й понівечена плоть нерухомо застигає на підлозі. Щомиті удари Булаха важчали, лютішали; незабаром він і зовсім забув,

що перебуває в зоні. Здавалося, час потік назад. Його розвідрота б'є ворогів, громить тих, хто раннім недільним ранком увірвався з вогнем у їхній спільний Дім.

Але навіть там, на фронті, пам'ятаючи про свою невимірну силу, розвідник, добуваючи язика, бив зазвичай ворога кулаком по голові і дуже рідко використовував обмотаний ганчіркою приклад автомата. «Проти нашого солдата німець кволяк. Ще заб'ю ненароком», — пояснював капіган бійцям, не зізнаючись і собі, що в здоровому розумі, без причини не може переступити через поняття милосердя та цінності людського життя, що їх в усі часи проповідують справжнє мистецтво і загальнолюдська мораль. Про це говорили і що по-справжньому шанували в сім'ї...

Зовсім не так уявляв війну за книжками і кінофільмами. Не було легкої прогулянки ворожою територією. Не бачив ніхто квітів та посмішок поневолених народів. З першого тижня на передовій війна з романтичним присмаком перетворилася на роботу, на важучу, виснажливо-небезпечну, криваво-брудну, голодно-безсонну каторжну працю.

Булах, як і більшість червоноармійців, сумлінно виконував доручену справу. В обороні і в атаках поклав багато ворогів: одних зупинив гранатою, інших наздогнав кулею; іноді у

швидкоплинній сутичці пускав у хід не лише руки й ноги, але й зуби. Після одного такого запеклого бою кілька ночей поспіль вовче виття підіймало в бліндажі Булаха з нар. Розвідник намагався піймати неіснуючого ворога. Пальці замість живої плоті стискали покладений під голову речовий мішок.

У тому бою Булах сам на сам зчепився з величезним здорованем-есесівцем. Той виявився гідним супротивником: уміло орудував руками й ногами, невловно спритним прийомом вибив ніж, але раптом завив по-вовчому, послабив хватку. Булах скористався миттєвою розгубленістю супротивника, зімкнув пальці на тренований, немовби волячій, шиї. Ще зусилля — виття обірвалося хрипом. Почувся хруст шийних хребців. Нацист раз-другий смикнувся і застиг на розкраяній металом ще гарячій землі. Вродливе обличчя швидко заливала кров. Лише блакитні очі залишалися чистими і з подивом дивилися в прозору блакить неба.

Булах ледь відірвав пальці від горляки ворога, піднявся на ноги, виплюнув липко-солоний шматочок чужої плоті від носа, зігнувся навпіл і, захилинаючись та давлячись уже не ворожою кров'ю, вивергав із себе вміст солдатського казана, протестуючи кожною клітиною людського єства проти бузувірських нісенітниць, якими повнилася війна, де навіть кращі сини Землі проти їхньої волі

та бажання перетворювалися на безтямних убивць.

Не століття — тисячоліття в лютій січі зіштовхувався обдурений люд, піднятий проникливо-зворушливим словом, привабливою ідеєю або захистом святої віри предків; лише з часом довідаються нащадки, що бійня виявилася марною, що минулі цінності і кумири — фальшиві, а новоявлені посланці провидіння, батьки народів, генії всіх часів або пророки — усі вони жорстокі владолюбці, для яких сльози та й саме людське життя — лише паливо в багатті слави і примхи.

Чотири роки Булах, як і будь-який фронтовик, терпів увесь тягар війни, що випав невідомо з чиєї волі, вини або забаганки; будь-якої миті він був готовий виконувати безглузду, з погляду людської моралі, справу — вбивати...

Жахливі часи, але зараз, у таборі, у колишнього воїна-розвідника прокинулося щось ще більш жахливе, ніж на фронті, незрозуміле, звірино-нелюдське й жорстоке, хоча тепер, як і тоді, він захищав не лише себе, свою дружину, дітей, але й усіх рідних та близьких, знайомих і незнайомих людей; разом із товаришами він захищав Свободу, Добро і саме Життя від сил Зла і Темряви, як на війні; звільняв той куточок землі, де народився, виріс, пізнавав світ, боронив річку, де вперше скупався, і ліс, де знайшов перший гриб; гнав чужинців-зайд зі своєї багатостраждальної й

водночас прекрасної Вітчизни. Високі слова та помисли, котрі в лихоліття не соромилися вимовляти вголос та подумки, додали нових сил, і колишній розвідник, після війни геолог, а зараз зек щедро і люто завдавав ударів тим, кого важко було назвати людьми...

Не відставав від Булаха і Макар. Уперше в житті по-справжньому з ярою силою нівечив людську плоть, дякуючи за науку Льоньці з Геркою. Друзі щоразу, приїжджаючи на кордон, навчали товариша премудростям бойового самбо, прийоми якого опановували у спортзалі на килимі. До захоплення друзів Макар ставився жартома, але науку схоплював на льоту. До завершення канікул, ніби граючись, розправлявся з обома вчителями разом. Певно, природа з рідкісною щедрістю нагородила хлопця не лише силюнькою, але й реакцією та швидкістю, гнучкістю і витривалістю. Якось під час одного з приїздів у місто хлопці затагли друга до спортзалу. Чимало за свій вік зустрічав тренер талановитих новачків, багато наслухався і про тайгового самітника, але, побачивши його в ділі, сумнівався, що той не пройшов гарну науку в столичного тренера, провів не один десяток двобоїв на килимі. На німе запитання Герки тренер лише розвів руками, виставив великий палець, мовляв, про що тут говорити, і ледь чутно прошепотів: «Самородок».

Бойовище скінчилося несподівано, як і почалося. Верблюд, отямившись, спробував підвестися на ноги, але на нього насів Сивий. На початку бійки він забився в кут нар, але, побачивши, що рецидивістів перемагають, кинувся на пошуки ворога.

— Де фотографія? Де фотографія? Віддайте фотографію... — Запустивши руки у волосся Верблюда, Сивий після кожного запитання із силою бив його обличчям об нари. Коротун, стоячи навколішки й упираючись у дошки, нагадував шкідливого кота. — Де фотографія? Скажіть, де фотографія? — усе сильніше ярився Сивий.

— Убивають! Убива-а-ають! — захлинаючись кров'ю, хрипів Верблюд. Нарешті, залишивши в руках Сивого пасмо волосся, Верблюд вирвався, проповз під нарами до виходу і, все ще волаючи: «Убивають!», кинувся з барака.

Слідом за Верблюдом й інші блатарі рвонули до виходу, а деякі — прямісінько до вахти. Хоча в таборі вважається найбільшою ганьбою будувати «запретку» і просити на вахті захисту адміністрації. Таке рідко й рогач собі дозволить.

На вулиці Сивий знову перехопив кривдника, повалив на землю, стиснув однією рукою горло, а іншою нишпорив у його кишенях, за пазухою,

повторюючи: «Віддайте фотографію! Де фотографія?»

— Дивись, увічливий який: шпінгалет шпінгалетом, шкіра та кістки, а впився кліщем — не відірвати, — примовляв Бугров, намагаючись розтиснути Сивому пальці. — О-ось воно, враження, — потрап такому в лапки!!!

Раніше за всіх із керівництва табору капіган довідався про бойовище, але вичікував. Хай лупцюють один одного. Ось вона велика й мудра, проста правда Сталіна: злочинний світ зживе сам себе. Зживе, обов'язково зживе, нікуди не подінеться. Певно, і сьогодні хтось когось пришиє, а бур і шізо наб'ють під зав'язку. Люто ненавидів Бугров зеків, а особливо поліцаїв, бандерівців та іншу сволоту, що слугувала фашистам. «Лютий» — начальник режиму пишався прізвиськом, яким нагородили зеки, пишався, наче бойовою нагородою, і намагався його виправдати.

Усіх, хто вискочив на вахту, перевели в інший табір, а Булаха, Макара, Верблюда та інших заводіяк посадили до карцеру.

Із почуттям виконаного обов'язку Бугров відправляв до кам'яного мішка порушників режиму, заздалегідь знаючи, хто і як сприйме покарання. Булах та Макар промовчали. Верблюд удавав ображено-постраждалого. Інші — жартували, хоча розуміли, що жодні слова не

змінять рішення капітана.

Бугров оцінюючим поглядом облив Сивого, зважуючи на невидимих вагах провину зека. До сьогодні капітан не знав, точніше, не помічав малорослого, акуратного чоловічка. Та й навіщо помічати. Сумирний, завжди намагається норму виконувати, не потрапляти зайвий раз на очі керівництву табору і блатним. Побачить тих або тих — оченятами шмиг-шмиг, мов загнана в куток котярою миша, яка шукає рятівну щілину. На вигляд мишеня мишеням, помилково потрапив, хоч додому відпускай, а стаття найворожіша: п'ятдесят восьма та й не з одним пунктом-доважком. Скільки років у чужій шкурі ходив, а сьогодні показав себе в усій красі. Враження — воно, виявляється, і є враження.

— Що ж ти, голубе-сизокриле, режим порушуєш? — сам не знаючи чому, заговорив Бугров. — Бійка ж із твоєї милості розпочалася. Як не крути — карцер світить.

— Що світить, то світить, — у голосі Сивого вчувалася нетерпляча непокірність. — Ви, громадянине начальнику, тільки фотографію віддайте.

— Фотографію? — Капітан покосився на знімок жінки.

— Це дружина! Розумієте, моя дружина!

— Ваша дружина, — задумливо повторив

Бугров, не помічаючи, що заговорив із зеком на «ви», ніби рівний із рівним. Лише відчув, що раптом зіпсував піднесений настрій, чого раніше ніколи не траплялося, коли визначав покарання порушникам режиму.

— Я вас дуже прошу, громадянине начальнику, — Сивий благав, але в голосі не чулося улесливих ноток. — Верблюд — покидьок. Відібрав фотографію, щоб познущатися, принизити мене, показати свою владу... Або для закутка... Але вам! Вам навіщо фотографія?!

— Фотографія... Фотографія, — роздратовано повторив Бугров, поводячи плечима від згадки про закуток. — Фотографію відбирати інструкція забороняє. Але ж і бійку вчиняти через ту ж фотографію забороняє. І яку бійку. Не бійка — льодове бойовище! За таку січу — за всіма статтями карцер. А це, голубе-сизокриле, вже зовсім інша стаття. І ого-го який доважок до терміну.

— Не стримався, громадянине начальнику. Та й як стриматися, коли похитливі пальці... — голос Сивого затремтів. — Коли пальцями по обличчю її, по обличчю... Ніби не по фотографії — наяву...

— Та ви заспокойтесь. У вас... — Капіган ніби спіткнувся об слово і замовк, дивуючись, чому звертається до зека на «ви», довго розмовляє з «капелюхом» п'ятдесят восьмого розміру. Можна

подумати, що він не начальник режиму, а замполіт, який полюбляє розводити філософію там, де й комару все зрозуміло. — Гарна у вас дружина. Славна жінка.

— Не жінка — янгол-охоронець, — голос Сивого знову затремтів. Сам не розумів, як вихопилися сокровенні слова в розмові з людиною в погонах, яка (про це знав увесь табір) не відає жалю ні до кримінальників, ні до політичних, і недаремно має прізвисько «Лютий». — Якби не діти й не дружина... Якби не вона... Не вона... Давно на «запретку»...

Сивий замовк і не відводив погляду від руки капітана, який обережно тримав свіглину.

— Так-так, я вас розумію. — Бугров повертав під світлом настільної лампи заяложену, зім'яту в кутах фотографію, силкуючись щось згадати або зрозуміти. Те, що розповів Сивий, збіглося з показаннями інших зеків і доносами «шісток».

— Усе, що хочете: карцер, новий термін. — Здавалося, Сивий навіть підріс. — Тільки віддайте фотографію! Ви чуєте... Віддайте!

— Так-так, віддай-Т-Е, — протягнувши склад, Бугров замовк.

Останні два звуки, ніби відокремилися від слова, заживши самотійним життям, пояснили, чому під час розмови поступово зростало зніяковіння. Ці ж звуки підказали про внутрішню

культуру і вихованість людини, яка стояла перед ним, якщо вона в такому пеклі під час смертельної сутички зверталася до покидька на «ви». Бугров ледь помітно повів плечима, як роблять, пірнаючи взимку в ополонку. У душі щось зрушилось, і він уперше в житті подивився на зека, як на звичайну, вільну людину, з якою зустрівся випадково на пляжі або в товариша за столом.

— Добре, — самому собі відповів капітан. Погляд його став усвідомленим. — Забирайте фотографію і йдіть. До себе. В барак.

— Ку-уд-ди? — Здивовано й недовірливо протягнув Сивий.

— Наступного разу обіцяю карцер, — у голосі начальника режиму знову залунали звичні металеві нотки.

— Ви не жартуєте?! — розглядаючи Бугрова, Сивий нахилив набік голову, потім випалив, сам не знаючи чому: — Не схоже на Вас. Можливо, не знаєте, що ваше табірне прізвисько — «Лютий»...

— Знаю. Чудово знаю! — капітан, ніяковіючи, простягнув фотографію, потім повторив. — Знаю і пишаюсь...

Здивованими розійшлися в'язень і тюремник: один — не чекав від себе такої сміливості, інший — не міг збагнути, чому? навіщо? що зачепив Сивий у його душі, яка до цього часу в таборі не знала жалю і сумнівів до накипу суспільства. Якщо цей

попелясто-зацькований недомірок — не людина, а ворог Країни й народу, а отже, і його ворог. Особистий ворог. Що ж коїться з ним, «копіганом» Бугровим?!

Довго дивувалися Бугров і Сивий своїй розмові, але ще більше був вражений підполковник, довідавшись про рішення начальника режиму.

— Н-ну т-ти даєш, капігане?! — Начальник табору, наче вперше, уважно огледів ладну статуру. Все підігнане, відпрасоване, блищить — хоч зараз на парад на Червону площу. — Невже жара розтопила люті морози? Дивись, скоро Лютий не Лютим — Липнем стане!

Бугров змовчав. Підполковник, задоволений черговим каламбуром, реготнув, зазирнув у вічі начальника режиму й покрокував територією поважною неквапливою ходою господаря, кинувши через плече, копіюючи говірку улюбленого Сержантика:

— Ніштяк, товаришу копігане. Своєю владою на всю катушку Сивому пропишу. Хай попариться хайло в шізо. Через нього, суче враження, бійка зчинилась. Розумник мені є-є-єшо-о-о. У «палаці» мізки, товаришу копігане, знаєш, як працюють — усі кроксворди вирішить.

Стежа третя. Ведмежий кут

Другий тиждень Джовба у карцері. У перші дні не їв, не пив, не помічав нікого довкола.

— Чого бешкетуєш, хлопче? Адже пропадеш! — Замполіт смикав Макара за плече. — Ти що, на голодовку пішов?

— Він у ступорі, товаришу майоре, — поспостерігавши за в'язнем, пояснила головний лікар, дружина начальника табору. — Звичайнісінький ступор. Пройде. Буде їсти!

Лікар не помилялася. Макар не збирався голодувати: коли минуло оціпеніння, байдуже з'їдав урізану пайку. Тяжкі думи обсїдали. Робота відволікала, відбирала не тільки сили, але і час; цей же кам'яний склеп спонукав до роздумів. Думки навалювалися кам'яними брилами, важчими одна від одної, думки незвичні, раніше незнано-неймовірні, страшні, і він не уявляв, із якого боку та як підступитися, як перемогти цю неосяжну й непробивну твердінь. За що його, Булаха та інших загнали в кам'яний мішок? Не режим порушили — вступилися за слабкого. По-людськи вчинили. Справедливо. Як і повинна вчинити справжня людина. А Ті...

Безвихідь. Глухий кут... знову безвихідь. В'язень по-звіриному кинувся на кам'яні стіни, на ґрати у вікні, навалився з розгону плечем на двері,

але ніщо не здригнулося, не хитнулося, не піддалося. Виходу і надії на якусь хоча б малопомігну стежечку не було. Теперішній глухий кут здавався безвихіднішим від закутка і суду, всіх неприємних випадків у дитинстві. Пальці ковзнули по застарілому рубцю на щоці. Пригадав...

1

Війна майже всім «подарувала» свою відмітину: одним зверху, на тілі, деяким у душі, а багатьом покряяла і душу, і тіло. З роками рани загоїлися, але рубці залишилися і час від часу бентежили людей, віддавали тупим болем, нагадуючи про ті страшні, ніби потойбічні часи.

Для Макара війна розпочалася того дня, коли побачив заплакану матір. Пригортаючись усім тілом до незнайомця в новенькій захисній гімнастерці, вона шепотіла: «Що ж тепер буде?! Що ж буде?!» Макар відразу не впізнав у військовому чепуруні батька, а потім ніяк не міг розгледіти, чи висить на блискучому поясі кобура з револьвером. Жінка плакала, голосила. Малий не міг збагнути, до чого її сльози, коли на війні так цікаво, а батько — до того ж командир! Хіба не бачить у петлицях червоний кубик — майже тикнулася в нього носом! Незрозумілий і дивний народ дорослі: не знає, що батько на війні стрілятиме й отримуватиме ордени.

Разом же ходили в кіно... Навіщо рюмсати, турбуватися?! Батько о-он який великий і міцний: однією рукою підіймає його, Макара, а якщо поруч друг Льонько, то відразу обох здіймає вище голови...

Війна... Дорослі страждали, ходили розгублено-пригніченими, а Макар із друзями переживали кращі свої часи. Льонько запропонував податися на фронт, і Петько прискорено навчав усіх стріляти з лука. Фашисти й не знатимуть, звідки смерть приходить... Стріли — не кулі, не викриють стрільця. Хлопчаки сушили сухарі, запасалися копченою ковбасою, ножами, дістали казан та компас і весь вільний час проводили біля старого береста, тренуючись зі стрільби по плакату з Гітлером. Петько на спір потрапляв стрілою в око, ніс, та й у хлопців із кожним днем стріли лягали кучніше, ближче одна до одної.

Війна багатьох зігнала з насиджених місць. Щоправда, втечу із села, де жила бабуся, Макар не запам'ятав. Пам'ятає прощання з Андрієм та Петьком, що довго йшли дорогою, поспішаючи назустріч червоному сонцю; пам'ятає, що мучили спрага й голод.

«Потерпи, Макарику, потерпи», — благала мати і, повертаючись, прискорювала крок, ніби за ними хтось гнався. А позаду — нічого лихого; перевіряв, часто озираючись: поспішали слідом

перелякані й похмурі діти, жінки та старі; лише інколи далеко позаду щось важко гухало, гриміло. Потім штовханина через міст біля незнайомої річки, де під час бомбардування вони загубилися з Льоньком і зустрілися з Женькою. Літаки зникли. Маля заплакало, а жінка, з якою ховалися під кущем, не рухалася. Незнайомка лише прошепотіла: «Женька Різно...» і застигла зі спрямованим назавжди поглядом у голубінь неба. Не вірячи в невідворотне, Макар лише витиснув: «Ма-м» і захлинувся в невимовному крику.

Із Льоньком вони зустрілися вже на іншому березі. В місті. На вокзалі. Такого лементу й штовханини не бувало на ринку. А ще черги! Черги безкінечні, галасливі, пістряві; черги за квитками, хлібом і навіть за водою.

Нарешті Макар та Льонько разом із матерями і Женькою втиснулися в задушливу теплушку. Щоранку хлопців будило сонце. Ласкаве й нежарке, схоже на мідний таз, у якому матері до війни варили на зиму варення; воно зазірало у вікно, а на зупинках — у відчинені двері вагона; але поступово, підіймаючись вище, сонце зменшувалося, чомусь ставало вогненно-білим, злим, розжарювало нестерпно вагон і лише під вечір зникало десь у хвості потягу. Так повторювалося день у день. У вагоні ставало спекотніше, ніби вони наближалися до сонця...

І раптом річка й ліс... Коли і де біженців зустрів дід, Макар не пам'ятав, але старий і ліс одночасно увійшли в його свідомість і стали неподільними, як світло і тінь. Ліс був майже такий самий задушливий, як вагон, лише похмурий, незрозумілий, навіть страшний, особливо увечері.

«Стоп-конотоп, — у сутінках завжди промовляв старий, озираючись, щоб вибрати краще місце, і додавав: — Тута і заночовничаємо. Місце височеньке. Хлопчаки ягодою побалують...»

Човен, «розмовляючи» днищем із піском, причалював до берега. Дорослі збирали паливо для багаття, готували вечерю, а Макар із Льоньком, вигукуючи, бігали наввипередки і, поки не стемніло, ласували ягодами. А темрява підкрадалася неспішно. Спочатку вона, ледве чутно зігхаючи, вешталася між золотавими стовбурами і чаїлася в підліску, але з останніми променями сонця припадала до землі, виповзала з нетрів і опускалася з-під темного навісу сплетіння гілок. Руки хлопчаків рідше торкалися ягід, а очі тривожно озиралися навкруги.

— А я вже наївся, — першим зазвичай не витримував Макар.

— Та й я набив черевце, — відповідав Льонько, зриваючи, як і друг, жменьку ягід для Женьки. Маля ще не ходило, але вже розуміло: ягоди — ласощі.

Хлопці притихали, задкували до берега. Темрява на деякий час відступала, але що яскравіше палав вогонь, то ближче вона підбиралася до багаття, наливалася чорнотою, шипіла зі злом, погрожуючи з усіх боків величезними волохатими лапищами. Якщо дід відходив від вогнища, темрява миттєво ковтала його, ніби старого й не існувало. Макар тісніше тулився до матері і, не дихаючи, завмирав, дивився одним оком у темряву, але як не вдивлявся, не вслухався, в лісі було спокійно. Лише набридливе дзижчання комарів порушувало нічну тишу.

Дід завжди як несподівано зникав, так і раптово з'являвся з темряви неушкодженим. Макар полегшено зігхав на повні груди, перевертався на інший бік і засинав, а коли вранці прокидався, то тепер темряви, як вчором діда, наче й не існувало. Ховаючись у густому підліску, вона інколи нагадувала про себе глухим реготом і скрипучим сміхом, але вдень не страшно, та й дід поруч, такий самий, як батько, міцний велетень. А ближче під вечір повторювалося все спочатку: темрява починала зло шипіти, виповзала з нетрів і чатувала хлопчаків біля багаття.

Чи довго пливли на човні, Макар не пам'ятав, але одного вечора дід не причалив до берега, не зупинився на ночівлю. Човен продовжував долати сріблясту гладінь сплячої річки, залишаючи за

кормою п'яво-рухливий слід та глухе відлуння двигуна, що рівно стукотів, порушуючи тишу. Хлопчаки непомітно заснули на руках матерів, а прокинулися в незнайомій кімнаті.

— Ура-а-а, Льонько! Ур-ра-а-а! — термосив Макар товариша. — Ліс закінчився-а-а! Закінчився-а-а! Ур-ра-а-а!!!

Вискочивши на ганок, хлопці замовкли, позадкували в сіни на крок-другий, а очі, що блищали, вмить погасли: невелике подвір'я оточувала уже знайома похмуро-зелена безкінечність, де навіть опівдні панує напівтемрява.

2

Спочатку міським хлопчакам було незвично: будинок одягнений у дерев'яне мереживо, ніби казковий, і називався, як у російській казці, — «ізбою», щоправда, без курячої ніжки, але з вікнами і дверима та з розфарбованим півнем над дахом. Дерев'яний птах оживав від найменшого подиху вітерця; здавалося, ще мить — і заллється пташина на весь голос у радісному «ку-ку-рі-ку-у-у»; уперше хлопчаки почули слово «сіни» й не могли звикнути, що кімната — горниця, «полати», тусеса, ухвати і ще багато незнайомих речей, а якщо і знайомих, то називають їх зовсім не по-міському; а замість квітів і вази на столі в глечичку — гілка куща з

білосніжними квітами. «Таволга», — з незрозумілою теплотою і гордістю пояснила бабуся. А таких кущів довкола — за день не обійти.

Спочатку через гнус хлопці зайвий раз не ходили в тайгу, яку в перші тижні називали лісом, але з часом непомітно до всього пристосувалися, потім зовсім при звичаїлися і щодня забиралися все далі й надовше в її таємничі хащі. Малина, гриби — в місті матері приносили їх із ринку, а тут дарунки природи рясніли за огорожею. Саме тут і нові, досі небачені ягоди: лохина, морошка, чорниця. Багато на новому місці було незрозумілого, незнайомого. Навіть комарі зовсім не такі, як у них: завжди голодні, люті-прелюті, ніде від них спасу немає, а паути...¹⁴ Та страшніша за комарів і гедзів — мошкара. Вечорами хлопчаки поверталися додому перемазані, обвішані блакитними бородами соснового лишайника.

Привільно жили друзі на новому місці, а головне — не розлучалися. Мати Льонька довго не погоджувалася залишатися у «ведмежому куті», де немає кінотеатру, бібліотеки, а вже про перукарню... Катерина Юріївна лише тяжко зітхала.

— Але зрозумій, Галю, ми здичавіємо в цьому ведмежому куті, — вибравши мить, коли в горниці

¹⁴ Паути — гедзі в тайзі (ред.).

не було господарів, переконувала модниця, роздивляючись себе в невеликому дзеркальці. — Це ж не примха, не забаганка. Я не можу навіть причесатися по-людськи.

— А де будемо жити в чужому місті? Чужі люди! Та й із продуктами, Катюшо, сама знаєш, як. Війна...

— Люди ж живуть! Не ми одні в такому становищі! — гарячкувала мати Льонька. — Фронтвий атестат є. Викрутимось якимось.

Це була правда. Але від'їжджати Галина Василівна не збиралася. Головне, вона обіцяла чоловікові перечекати війну тут. У його батьків. Важко звикаючи до нового місця, завжди почувалася ніяково з незнайомими людьми. Вона і в мирний час не могла постояти за себе, а в такі страшні дні й поготів не зуміє. Але що відповісти подрузі? Мовчання ставало нестерпним.

— Як хочеш. Я їду. — Катерина Юрїївна склала в сумочку жіночі дрібнички зі столика, потім почала вкладати речі у валізу.

— Мамочко-о-о, мамочко-о-о, я не хочу без Макарки... Не хо-очу-у-у-у...

— І я не можу без Льонька...

Хлопці уважно прислухалися до розмови матерів, а зараз, помігивши, як вони перезирнулися, дружно заревіли, розмазуючи кулачатами сльози. Сльози дїтей для Галини Василівни були

важливішими від найвагоміших доказів. Зараз вона жалкувала, що дала слово чоловікові.

— Ми недовго залишимося тут. Скоро війна закінчиться, — навела свій останній довід Галина Василівна. — Та й старі образяться.

— Тим більше, якщо недовго — проживемо як-небудь, — наполягала Катерина Юрїївна.

Такої твердої непохитності від завжди поступливої приятельки не чекала. Та й звикла завжди і в усьому чинити по-своєму. Голос жінки затремтів, але звучав рішуче і твердо.

— Що ж, дуже шкода — одна поїду...

— Твоя справа, Катюшо, — голос Галини Василівни на відміну від голосу подруги прозвучав зовсім тихо, рівно, але в цій спокійності Катерина Юрїївна відчула непохитну твердість прийнятого рішення.

— Мамочко, мамочко, я завжди буду слухатися... І їстиму все... Навіть манну кашу... І спатиму після обіду... — Льонько підбіг до жінки й обхопив руками материнські коліна.

— Поїхали, мамо! Поїхали! — Макар кинувся до своєї матері.

Діти голосно гуділи. Здоровенний, схожий на рись, котище метнувся з печі, кинувся до зачинених дверей, прилип здибленою шерстю до брусованої стінки, а коли зірвався вниз — заховався під стару ковану скриню в кутку. Жінки переглянулися. На

мить замовкли діти, а потім затрубили, немов трембігами, ще дужче.

— Просто не знаю! Ні-ні, не знаю, як я все це переживу...

Від перших слів Катерини Юріївни діти замовкли. Стояли з напівроззявленими ротами, готові знову розпочати рев. Катерина Юріївна важко зітхнула:

— Та що перукарня й кіно! Тут людей немає. Жодного джентльмена. Здичавіємо... Ведмежий кут! Який куток! Розповім у товаристві, як повернемося, — не повірять...

Проте вона залишилася заради дітей та давньої дружби.

Перукарня хлопцям була ні до чого. Від кінотеатру не відмовилися б. А ведмежий кут — це звучало таємниче. Цікаво. Кілька днів вони бродили по подвір'ю, зазирали в сінник, у комірку, сунули свій ніс у всі щілини, подолавши страх перед темрявою, спускалися в сирий і холодний льох, але загадковий і, мабуть, волохатий, як сам ведмідь, куток так і не знайшли...

Наближалася осінь. Зранку до вечора вешгалися хлопці по тайзі. І не було тепер для них кращого місця на землі, ніж цей таємничо-зелений безмежний край. Тут і від матерів сховаєшся, і річка поряд, і завжди знайдеться чим поласувати. І у війну грай скільки хочеш. Хлопців ще не полишила

мрія про фронт, і вони щосили тренувалися у стрільбі з лука, шкодуючи, що замість плаката з Гітлером мішенню слугував шматок картону.

3

Привільно було на новому місці. Тільки старий трохи обмежував їхнє вільготне дитяче життя. Від діда нікуди не заховаєшся, не втечеш, нічого не приховаєш. Здавалося, він ніколи не спить, а вештається тайгою, мов казковий чаклун. «Лішак» — беззлобно називала старого дружина. І справді дід зовнішнім виглядом був схожий на лісовика: дрімучий, величезний, кудлатий, ходив особливо, широко, носками всередину, а крок м'який, ковзаючий, нечутний — так рись крадеться по сліду. Хоч і лячно з дідом, але цікаво. Щоправда, всезнайство старого хлопчаків не могли зрозуміти та пояснити, а одного разу випадково підслухавши розмову діда з бабусею, Макар зовсім заплутався. Розгубився...

— У кого він такий удався? Подивишся — весь у батька, обличчя в обличчя. І кісткою широкий, і міцненький не по літах. Справді, в нашому роді всі кремезні. Кволих нікого не пригадаю. За всіма статтями хлоп'я нашого козачого кореня-племені. Але живого не любить. Усяка живність йому впоперек. Не знає нутро

жалю. Красу не йме...

— Малий ще, — заступилася Тарасівна. — До того ж, у місті ріс, а там, звісна річ, крім кішки, іншого звіра в очі не бачив. виправиться з роками. Переросте.

— Сам знаю. Лише не збагну, що тепер із ним робити?! Я вже по-всякому пробував: і ласкою, і не помічав, і розповідав що до чого — тільки йому слова, як борона для тайги...

Майже нічого не зрозумів Макар із розмови дорослих, але образу і тугу відчув у голосі діда. Старий помовчав, потім, наче прочищаючи горло, відкашлявся і знову загудів:

— Ось учора знову дальній малинник витоптали. Сам господар з усією родиною такого не подужає. Не накоїть. А опісля дупло дятла спустошили. По стовбуру не піднятися, та й гілка, що відходить від модрини, зовсім тонка — не перебралася. Так вони, негідники, на мотузці спустилися.

— А може, не вони? — заступилася бабуса. Онука сіпонуло від її слів. Можна подумати, діда не знає.

— Вони, Тарасівно, вони! А птаха досі знемагає, місця не знаходить. Піди до малинника — за версту почуєш: «крі-крі», а потім жалібно-тужливо зі скиглінням — «клюе-е». Вони, баламути, вони. Я їх наскрозь видю! Мабуть,

Макарчина витівка!

«А ось і ні! А ось і ні!» — від радості ледве не закричав уголос Макар, стоячи за дверима. Він тільки знайшов дупло, а видрав Льонько. Макар ще сперечався, мовляв, ні по стовбуру, ні по гілці не дістатися, але друг зміг. Щоправда, спускаючись по мотузці, порвав штани об сучок і обідрав коліна.

Увесь ранок Макар нетерпляче бродив біля дверей хатинки, де спали Льонько з матір'ю. Не встигла вона вийти за двері, Макар увірвався до друга і під секретом розповів про підслухану розмову, а найголовніше, що дід може бачити наскрив.

— І брешеш ти все, — потираючи заспані очі, незадоволено буркотів Льонько.

— Мошкара заїсть — не брешу, — присягався Макар ними ж вигаданою клятвою. — Я в сінцях цвяхи шукав для самокату. Чую, дід із бабусею на ганку розмовляють. Мені не до них, лише б не почули. Знаєш, як дід про малинник розповідає. І все, як було. Наче піддивлявся. Потім про дупло згадав. Сварився, сварився. Потім каже: «Я їх, баламутів, наскрив видю!»

— Так уже і наскрив, — засміявся Льонько.

— О-о-о-й, брешу. Не наскрив — наскрозь, сказав дід.

— А може, і ми зможемо?! — перебив друг. — Мати, коли купала останній раз, усе

примовляла: «І де тебе носить днями? Подивись на себе, свігишся». Давай оглянемо один одного, може, щось і побачимо?

— Це-е можна, — не поспішаючи, як дід, погодився Макар. — А де?

— За сарай пішли.

— Комар заїсть.

— Тоді гайда на сінник, — запропонував Льонько. — Там ніхто не заважатиме, а сюди мамка, коли захоче, зайде.

Він натягнув штани, взув сандалі й одягнув сорочку. Товариші вистрибнули через вікно на двір. Визирнули з-за рогу. Бабуся поспішала з відрами до поросятка. Діти нетерпляче тупцювали за рогом, але стара довго не виходила. З напіввідчинених дверей хліва чувся ласкавий голос і сите рохкання Васьки, мукання Зірки. Нарешті бабуся повернулася в хату, але біля сараю дітей гукнув дід:

— Чаво, баламути, з раннього ранку на сінник?

— Та ні... Ми тільки, — розгубилися діти. Звідки раптом з'явився Лішак, вони не помітили, та й незрозуміло, як довідався про сінник.

— Гаразд-гаразд. Виправдовуватися будете опісля. А зараз швидко в горницю. Давно час снідати.

Довелося повертатися. Хлопці ледве дочекалися закінчення трапези і, не допивши

молоко, вислизнули з-за столу.

— З вогнем не бешкетуйте, — нагадав старий навздогін хлопчачим спінам. — Як мовиться, стережися лиха, доки його немає.

Забравшись по драбині на сінник, діти роздяглися й почали оглядати один одного.

— Ну як? — втягуючи живіт, шепотів Макар.

— Темно, — друг витріщав очі, але розгледів тільки густі подряпини на шкірі.

— Ти хліб... Хлібець бачиш?

— Який хліб? — Льонько молоснув кулаком товариша в живіт.

— Кажу — дивись хліб. Він чорний. Тут зир. Тута. — Макар потер під грудьми. — Я наприкінці сніданку кусень проковтнув. Здоровенний кусень! Не жував. Ледве не удавився. Он тут стоїть.

— Лішак завжди на світло дивиться. Та ще до сонця намагається поставити, — невпевнено шепотів Льонько, повертаючи товариша за плечі з боку в бік. — Сірники б дістати.

— Чого придумав! Де ти тепер сірники візьмеш. Війна. До того ж забув, що дід навздогін сказав? Довідається, що палили, — кресало забере, — зашепотів Макар у самісіньке вухо друга. — І про малинник знає! І про дупло! І про мотузку! Пам'ятаєш, дід учора тільки з району приїхав. А мотузку ми позавчора на місце поклали. Тихо поклали.

— А якщо Лішак зовсім не їздив? — Хлопчина аж присів від здогадки. — Дорослі тільки кажуть, що не можна обдурювати, а самі...

— Ні-і-і, дід не бреше, — із впевненістю перебив Макар. — То інші дорослі, а дід не буде ні піддивлятися, ні тим паче брехати. І потім — дід схибив: сказав, що дерти гніздо моя, розумієш, моя витівка...

— А що, якщо мати не зовсім доросла? — висловив припущення Льонько. — І мої дід із бабусею не брехали.

Ще довго сидючи в запашному сні, сперечалися друзі про ступінь дорослості батьків, але так і не дійшли згоди. Лише в одному збіглися думки: якщо старий відрізнить, хто з них яку гілку зламає, — тож його не провести.

Діти наввипередки спустилися із сінника й кинулися до найближчого куща. Зламавши по кілька гілок, стерли сліди, щоб не розпізнав, хто де стояв, потім, хитро посміхаючись, попрямували в хату по старого.

Усі поломи дід угадав. Щоправда, на одній гілці хлопці заперечалися. Тайговик стояв мовчки, не втручаючись, доки діти самі не переконалися, що він правий.

— Ну як, діду? Як ти довідався? — усе випитував онук, придивляючись до зламаної гілки куща то з одного боку, то з іншого.

— А чого тут мудрованого, — ледве посміхаючись, задоволено басив старий. — Ви ж розписки самі позалишали — он вони на кожному зламі.

— Так вони всі однакові.

— Однакові. — Федір Корнійович потріпав хлоп'ячі голови. — Відшмагати б вас однаково, щоб дерево даремно не переводили. Чого придумали, баламути. Старого катувати! Однакові! Не кажу про листя — хвоя на сосні навіть і та різна.

Дідові слова були незрозумілі, як і загадковий ведмежий кут. Про які розписки той мовить, якщо вони й писати ще не вміють? А вже на сосні голки й поготів усі однакові, хіба що яка довша або коротша. Старий пішов. Друзі ще довго залишалися біля зломів куща, губилися в здогадах, поглядали один на одного, на хвою та на понівечені гілки...

Лише потім, подорослішавши, Макар відгадав секрет діда, хоча ніякого секрету не було. Все виявилось простіше простого: Льонько — лівша, і злам у нього в інший бік.

4

Час летів. Осінь, зима. Не встигли озирнутися — знову настали теплі дні, а наступний рік пронісся швидше від попереднього. Кінець весни. Ще ніколи друзі не заходили так далеко в тайгу. Підйом по

джерелу захарашували завали, колючі зарості, драговина — далі, здавалося, шляху немає; тут може жити тільки лісовик. Мандрівники усе йшли і йшли вгору по джерелу, доки шлях не перегородило повалене дерево. Воно містком перекинулося з одного берега джерела на інший, високий, який не затоплювала навіть повінь... Тут біля вивертня, під заростями, хлопці натрапили на нору, куди рудою кулею вкотилося лисеня. Довго вичікували майбутні мисливці, ховаючись із підвітряного боку, але свого дочекалися. У темряві нори спочатку заблищав вологий ніс, потім запалахкотіли зеленню очі. Маленьке, ще зовсім цуценья, лисенятко швидше виповзало, ніж виходило з тісної нори, смішно і тривожно вертячи на всі боки голівкою, без кінця принохуючись, інколи від страху скалячись та мружачи очі. Незнайомий світ лякав усіляким шарудінням, величністю, різкими пахощами, але владно вабив до себе яскравістю барв і таємничою новизною...

Старий натрапив на хлопців, коли гнучкими, тонкими лозинами вони шмагали рудий клубочок. Звіря майже не рухалося, лише здригалося після кожного помаху і тихенько скавуліло. Раніше, що хлопчак не накоїли б, старий ніколи не сварився, не підвищував голосу; лише похитував головою, дивився мовчки, і від цього німого погляду в дітей підгиналися коліна й паленіли вуха. Цього ж разу

дід не стримався. Легенько відсунув Льонька, вихопив у Макара гілочку й вперезав онука. Удар прийшовся по плечу, тонкий кінець лозини лизнув щоку і розігнув шкіру.

— Шкуродер! — заgrimів старий.

— Ми помстилися! — не відчуваючи болю, виправдовувався криком малюк. Такого слова він ніколи не чув, але весь вигляд і голос діда промовистіше від удару свідчили про лють і гнів.

— Кому помстилися?! — не відводячи від онука допитливого погляду, перепитав дід. На Льонька він і не дивився, ніби той і не стояв поруч.

— Позавчора бабуня он як сварилася, коли лисиця поцупила курча. — Ледь стримуючи сльози, пояснював хлопчина. — Та й сам узимку скільки лисиць пристрелив. А це фашист! Маленький фашист, а фашистів треба...

— Пристрелив, пристрелив. Стріляють на полюванні, а фашистів на фронті б'ють... Худобина це! — відрізав мисливець і подивився колючо, без вибачення, потім хотів щось додати, але тільки простогнав тягуче: «Шма-а-гай, якщо фашист», — махнув безнадійно рукою, віддав лозину й, не сказавши жодного слова, пішов.

Діглахи довго стояли на місці. Не знали, що робити? як учинити? як зрозуміти дідове «шмагай»? Ні, якось інакше треба сприймати слова старого...

— Поховаємо? — ледве чутно запропонував

Льонько.

— Не знаю, — Макар перевернув рудий клубок. Лисеня заскавучало.

— Живучий! А якщо в нору, до мамки? — Хлопчина погладив долонею лисенятка і викинув лозину, з якою стояв, доки Лішак учив-вичитував друга.

— Пропаде. — Макар подивився в бік, куди пішов дід, наче в нього запитував поради, потім зняв сорочку, обережно загорнув лисенятко і поніс, не відчуваючи болю від укусів мошкари і комарні, що завзято працювали над оголеним тілом.

Понад місяць старий був похмурий, не розмовляв і не підпускав до себе онука; просто не помічав його, ніби той не існував — це ображало понад усе. А з Женькою і Льоньком Лішак розмовляв, відповідав на запитання, інколи навіть жартував; у такі хвилини Макарові хотілося кинутися на товариша з кулаками.

Спочатку хлопці просто виходжували лисенятко, але згодом прив'язалися сильніше. Особливо Женька, а незабаром «потоваришували», подовгу грали з Рудьком, згодовували з долоні ласі шматочки. Поступово лисеня звелось на ноги, піросло, зміцніло, і до зими вже було схоже на дорослого звіра. Прив'язалося лисенятко і до людей, приходило на поклик, але ближче до весни назавжди пішло в тайгу. Спочатку дітям не

вистачало Рудька, а Женька ревіла цілий тиждень та два дні нічого не їла.

— Ну годі вам, годі, — гудів тайговик, тріпаючи три чубаті голови. — Звіру і належить у тайзі жити, а не в клітці.

— А як же зоопарк? — Льонько, переможно посміхаючись, дивився на Лішака.

— Зоопарк, зоопарк. — Старий сплюнув, махнув рукою. — Звіру на волі належить жити, як людині в хаті ночувати. Зопа-арк...

Макар не помітив, коли дід змінив гнів на милість. Ще влітку, думаючи, що онук спить, Федір Корнійович погладив його по голові і сказав лише одне слово: «Виправиться!»

— А я тобі, старигане, не про те раніше довбала? — не стрималася Тарасівна.

— Про те, про те... — неохоче погодився старий.

Крізь густий бас діда Макар почув щасливий сміх матері. Заплющив повіки і проспав до ранку з посмішкою на вустах, а ранком уже не міг відрізнити дійсність від сну, однак це пробудження залишилося найщасливішим у житті.

Потекли дні за днями, один цікавіший від іншого. Незадовго до закінчення війни, навесні до Льонька після госпіталю приїхав його батько. Микита Омелянович забрав сім'ю в місто. Пропонував і Галині Василівні допомогу з

переїздом, роботою, помешканням, але жінка відмовилася. Вирішила, як і обіцяла, чекати чоловіка на кордоні.

Під час від'їзду гостей вирішилося і питання про Женьку. Батьки Льонька запропонували забрати дівчинку в місто та здати в дитбудунок, але Галина Василівна не погодилася, а Макар і чути не хотів: як це залишитися без Женьки.

— І навіщо тобі зайві клопоти? — вставила своє слово Катерина Юріївна, але, помітивши, як похитала головою подруга, тяжко зітхнула і додала задумливо: — А там учиняй, як знаєш. Тільки про чоловіка подумай...

Після від'їзду товариша Макар ходив розгублений, ніби втратив руку. Женька немов прилипла і не злізала з колін брата, а Галину Василівну називала матір'ю. Здавалося, Макар легше переніс навіть повідомлення про загибель батька, ніж від'їзд друга. Похоронка нагрянула в середині травня, після Перемоги, тому радість і горе злилися воєдино; а слово «безбатьківство» означало в дитячому віці те саме, що й «ведмежий кут». Пам'ять про батька збереглася лише в далеких дитячих спогадах, у поодиноких листах із фронту, які часто перечитувала мати з бабусею, та в розмовах-мріях: раптом похоронка — помилка. Хіба мало чули про таке? У перші місяці після війни в будинку разом зі сльозами поселилася

надія, але ближче до зими в хаті уже не сподівалися на диво, хоча вголос про це ніхто не говорив. Лише Галина Василівна щовечора багато місяців виходила на стежку, яка зв'язувала кордон зі світом.

Спочатку друзі часто листувалися, але зустрічалися на канікулах. Улітку Льонько завжди приїздив на тайговий кордон, а взимку двічі Макар із Женькою бували в місті. Тужив Макар за товаришем, особливо коли на очі потрапляли берези. Живці привезли геологи, а саджали хлопці під керівництвом тайговика. У їхніх краях білостовбурні красуні рідко приживалися, і друзі доглядали їх, як дітей: поливали, підживлювали, а з холодами утеплювали мішковиною та закидали снігом, тож до весни лише верхівки дерев стирчали.

Разом із берізками піростала й Женька. Дівчинка росла схожою на хлопчика: ходила в штанях, завжди подряпана, з гулями та синцями, намагалася ні в чому не поступатися Макарові. Не відставати від нього.

Зима минула. Один саджанець пропав, але два прижилися, і з кожним роком берізки піростали, міцнішали, наливалися силою, а діги з року в рік усе більше тягнулися до діда. Не одну сотню верст виходили утрьох тайгою, об'їздили на конях; не

злічити, скільки витоптали ічигів¹⁵ і скільки погаслих багать залишили після себе. Мисливець захоплено мотав головою, шулився, крєктав, ні в чому не робив різниці між дівчинкою і хлопцем; та й називав її на манір Макара Жекою.

— Мало тобі онука, так ти, Лішак, хош сотворити з дівчинки хлопця? — Інколи втручалася бабуся, але потім махнула рукою і залишила всіх трьох у спокої.

5

Минали роки... Важко давалася тайгова наука, а старий навчав і ласкою, і словом, а інколи й тайгою...

— Ви, баламути, не ходіть завтра перевіряти пастки, — укладаючись із вечора, попередив Федір Корнійович.

— Чому ж? — здивувався Макар. — Учора ще збиралися.

— Хвіст мого барометра задрижав. — Мисливець тикнув рукою в бік ялинового сучка, прибитого прикоренцем до стіни. Його тонкий обкорований кінчик останніми днями весело задирався все вище, хоч шапку вішай, а сьогодні і справді трохи клюнув «носом».

¹⁵ Ічиги — хутряне взуття (ред.).

— Сучок, він і є сучок, — буркнув Макар. — Деревинка.

— Деревинка, але слугує справно, — у гудіння старого вплелися незвично теплі нотки, наче йшлося про живу істоту. Тайговик відкашлявся і забасив: — Знову ж сіверко ожив. Кістки ламає. Як би негода не прихопила. Одне слово, не ходіть.

— Добре, діду, — відповіла Женька, засинаючи.

А вранці небо стояло чисте, прозоре, палало на сході таким яскраво-червоним полум'ям, що сніг довкола іскрився, безперервно спалахував вогненними бризками.

— Помилився дід зі своїми прикметами, — на ганку оголосив Макар Женьці, мимоволі мружачись від сліпучого блиску.

Так пізно він давно не вставав. Снідати довелося разом із сестрою. Куди зник мисливець, мати й бабуся не знали. Не було Бурана і Гордого. Від нудьги Макар потинявся по подвір'ю, потім дістав короткі, підбиті хутром лижі й зібрався в тайгу. Женька теж ув'язалася за братом.

— Ти чув, що дід із вечора казав? — нагадала мати.

— Помилився, — ще раз поглянув на небо, відмахнувся Макар.

— Ой і баламути. Лихо мені з вами, — тут же

підтримала Тарасівна невістку. Потім, як і онук, подивилася на небо, додала твердо: — Дивись, Макарко, Лішак даремно не скаже. А дівку залиш. Жека залишиться вдома.

Під голосіння сестри хлопець пішов. Якщо не баритися, до обіду повернеться. На іншому березі річки натрапив на сліди діда і собак. «Куди подалися?» — подумав підліток і згадав: дід двічі просив підрубати дров для зимарки, яка стоїть на березі річки біля розвилки головної мисливської стежки. Звідси завжди мисливці розходяться по своїх заповідних місцях. Не обминають зимарку, повертаючись додому з далекого промислу. Хлопцеві стало соромно: а якщо і справді заявляться в негоду мисливець або геологи — поліна не в стос складені. Що подумують не про нього, про Корнійовича?

Замислився Макар і прогавив, коли чисте небо враз облягли важкі низькі хмари. У тайзі потемніло. Густий снігопад закружляв над головою. «Ну й Лішак», — захоплено подумав Макар, продовжуючи йти вперед. Радів, що бабуся наполягла на своєму і залишила Жеку. Снігопад посилювався й незабаром накрив тайгу білою завісою. На рідких галявинах загравав вітер із полами кожуха, намітав із лапатою снігу бархани, перевивав вигадливі петлі.

Незрозуміла тривога озвалася у грудях

хлопчака: тайга якось невловимо змінилася. Усі дерева навкруги стали чужими, схожими один на одного, як холодні однакові сніжинки, що безперервно сипалися згори. Після завалу, як і належить, Макар узяв ліворуч, але дуплиста осика не з'являлася і кедрівник праворуч, де поставлена перша пастка, кудись зник. Довкола жодної знайомої прикмети. Тайга стояла мовчазна, наче враз оніміла.

Снігопад припинився увечері, але небо, закрите сірою ковдрою, захмарювалося. Час від часу Макар зупинявся і палив із рушниці. Від пострілів зморені білим тягарем гілки здригалися, трусили зеленими плечима, випрямляли хвою, переможно прямували вгору. Відлуння пострілів недовго борсалось поміж дерев, в'язло в сипкій білості, затихало, й знову ніщо не порушувало біло-зелену тишу.

Усю ніч підліток просидів, зарившись у замет; і лише коли дрімоту змінював солодкий сон, хлопець роздирав липко-важкі повіки, виповзав на волю і бігав навколо свого прихистка, розтирав снігом обличчя. «Тільки не спати! Не спати! — нагадував собі підліток. — Відіплюся потім. Уранці вигляне сонечко і вкаже дорогу додому». Макар побігав, із надією вкотре понишпорив у кишнях — хоча б півсірника; а над головою кривь навіс із сплетіння гілок ні просвіту, ні поганенької

зірки. Як зігрітися і зорієнтуватися? Раніше доводилося ночувати біля багаття, але ніколи ночі не здавалися такими нестерпно довгими та холодними.

Замерехтів світанок. Макар вирушив у дорогу, намагався за густотою хвої, за замшлістю пнів і стовбурів визначити напрям, але кожне із засніжених дерев ніби гралося у хованку, показувало свою північ, і в цій безжальній забаві він завжди програвав. Час від часу хлопець із надією вдивлявся в небо, але сонце ні на мить не блиснуло вранці, не показалося й під вечір. Зупинки почастишали. Відпочивав довше.

Між деревами раптом запримітив порушену снігову цілину. Перший слід за два дні. Вперед! Невже лижня? Схилився над слідом, намагався визначити, у якому напрямі пройшов мисливець. «Порядок! Тільки не квапся, Макарчику. Згадай дідову науку...» «А заблукав, онуку, шукай хоча б поганенький струмочок. Вода завжди виведе до великої води. А на річці якщо не поселення, то вже бакенник чи інший хто живе». — Повеселішавши, заговорив хлопець і раптом осікся.

Макар пробіг трохи поряд із зустрічною лижнею, сплюнув, озирнувся і приречено пройшов уперед своїми ж слідами. Так і є: серед ялицевого лісу і хвої біліли кілька осик. Темніло місце від здорового намету. Лише зараз хлопець помітив,

що осики обгризені в два поверхи: вгорі «попрацювали» лосі, а знизу з-під снігу стирчали гілки, обчищені зайцями від кори. Дерево без кори здавалося мертвим, ніби точеним різцем по кістці. Деякий час підліток дивився на гілки-кістки, потім важко опустився на вивертень і, стукаючи зубами, тихесенько заскиглив; і в цьому безутішному скигленні не було нічого людського — швидше беспорядне воляння цуценяти, яке гиніло на морозі.

Учора ввечері Макар не турбувався і не сумнівався, якщо сам не вибереться — дід знайде, не залишить у біді; і сьогодні вранці сподівався на нього, але з кожною годиною надія танула, мов шматок льоду на вогні. Розумів: без багаття другу ніч не протримається. Знову згадав Жеку — спина вкрилася потом. Стало жарко-млосно.

Коли знову навалилася втома, повіки мимоволі злипалися й по обважнілому тілу розливалось тепло, перше довгоочікуване тепло за два дні.

Макар зручніше уместився в снігу, посунув рушницю, поклав голову на зігнуту руку. Невеликий рух, а мороз пробрав до кісток. Наче наяву, почув голос діда: «Мака-а-аре, не спа-а-ати! Не-е-е спа-а-ати!» Іскра свідомості змушувала підвестися, а натруджене тіло благало спокою. Задубіла долоня важко вислизнула з рукавиці, потягнулася за снігом. Палець необережно тикнув

на спусковий гачок рушниць. Над вухом гримнуло — хлопець повільно підвівся, наказав собі: «Не спати! Не спати!» Але коліна підігнулися, і він знову опустився на сніг. Глухе відлуння затихало, перегукувалося удалині...

Одягнувши рукавицю, Макар поправив за спиною рушницю. У правому стволі залишився останній набій. Усе одно: хоч зараз стріляй, хоч потім. Вирішив більше не стріляти, залишити заряд на крайній випадок. Відлуння затихло. Сидів у тиші, намагався зрозуміти: наснився голос діда чи сам себе кликав. Підводитися не хотів. Вирішив полічити до ста. Мимоволі голова повільно хилилася на груди. «Двадцять три, двадцять чотири», — рахували неслухняні губи. Розмірений шепіт знімав тривогу, «вісімдесят сім...»

«О-о-ого-о-о-ого-о-о-о!» — знову почулося чи то крізь дрімоту, чи то наяву. Не відкриваючи важких повік, Макар зачерпнув жменю снігу, розтер ним обличчя, потім важко підвівся і пішов, покрокував на далеке відлуння, яке чи то справді кликало до себе, чи то лунало в його уяві.

І раптом знову слід! «Що, знову своя лижня? Пішов же зовсім в іншому напрямку. По зовнішньому боку кола...» — Підліток прикинув шлях до місця ночівлі. Кружляв же він справа наліво, як зазвичай кружляють люди, у яких права нога сильніша. А ця чужа лижня бігла в

протилежний бік. Макар придивився, порівняв слід. Не його! Хтось щойно пройшов. Лижі довші й ширші, а слід глибший. Одразу вид-но — великий чоловік пройшов... Здоровань...

— О-ого-о-о-о-ого-о-о-о! — Тайгова тиша не відгукнулася на поклик, тільки сніг де-не-де озвався з дерев білою зливою.

Коли неподалік діловито застукав дятел, Макар рушив по чужій лижні, але придивився до сліду, розвернувся у зворотний бік, куди пішов невідомий, і поквапився, зачастив по лижні, що звивалася між деревами. Через сотню-другу метрів задихнувся, зменшив темп і пішов тим розмірено-відпрацьованим кроком, якому кілька зим поспіль навчав дід. Вдячні думки про старого підбадьорили й додали сил. Хлопець ненадовго зупинився, про всяк випадок ще раз перевірів себе. Правильно йде. Вузкий слід палиці залишався позаду, за спиною, та й слід п'яток лиж, особливо на поворотах, свідчив сам за себе. На відпочинку дожене. Не йтиме ж мисливець усю ніч? Головне — у темряві не збитися зі сліду.

День згасав. Але везіння, як і горе, не ходить поодиноці. Посилювався вітер. Міцнішав мороз. Сіра ковдра неба світлишала, танула. Незабаром у височині проклюнулися перші зірки, а потім небо визоріло, хоч співай улюблену пісню

«...видно, хоч голки збирай», і між деревами

ліхтарем повис ситий місяць, заливаючи все навколо холодним посрібленим сяйвом. Щоправда, Макарові було не до пісень. Він поспішав по сліду, не помічав, що все більше віддаляється від будинку, не бачив і добре знайомих прикмет; тільки біля Трійника — так вони з дідом називали джерельце з трьома притоками — тайга вмить ожила й заговорила на зрозумілій лише для своїх мові. Після Трійника відкрився осичняк, потім простягнувся роздягнений на зиму модринник, а ось найтовстіша й найстаріша сосна на ділянці. Отже, скоро Далеке озеро. Сліди мисливця вели до зимарки.

Макар вирішив не обходити сосняк — наважився йти навпростець, через болото, потім по озеру, але трохи пройшов, зупинився, подумав і повернувся на лижню. Цю ділянку тайги знав гірше. Заглядали з дідом без Жеки два-три рази, а з болотом, хоча і взимку, краще не мати справи, тим паче, що поряд починаються незнайомі володіння дядька Михайловича.

Майже біля зимарки лижня раптом повела вбік і потекла до чужої ділянки. «І куди його проти ночі?» — подумав підліток і попрямував до хатинки. Цього вечора незнайомця, що пішов уніч, більше не згадував. Остання сотня метрів цілиною і близькість житла виснажили вщерть.

Макар кинув лижі біля порогу, увалився в сіни. У зимарці порожньо, холодно, але біля

коминка, як завжди, чиїсь добрі руки приготували ялинові дрова та шматок берестини. Неслухняні пальці дістали сірник, той «погуляв» раз-другий по коробці — мерехтливе полум'я потяглося до берестини. Вона спалахнула порохом. Зайнялися тріски. Трохи пізніше розгорілися дрова, але нічого цього хлопчина не бачив. Прокинувся серед ночі на голій підлозі, біля коминка. У вікно хатинки зазирає холодний місяць; сніг, залитий блідим сьайвом, випромінює холодне, блакитнувате світло, через що в зимарці було майже видно. Макар сів, дихнув на задубілі пальці. «Справді видно, хоч голки збирай», — сумно посміхнувся хлопець. Граючись із попелом, у коминку сердито завивав гувліса-вітер. Підліток розтирав долоні, стукав ними по колінах. Попіл підказав — у зимарці нещодавно топилося.

Ножем Макар наколов трісок, уклав їх на берестину, поступово підкладаючи поліна, розпалив вогонь. На полицях у сінцях знайшов мерзле м'ясо та шматок в'яленої лосятини. У двох туесах¹⁶ зберігалося борошно. В останній прихід дід засипав туєси по вінця, а зараз в одному борошно надібане. Хтось сторонній був у зимарці. Рука торкнулася невеликого мішечка. Помацав — крупа. Здається, рис. Останнє пшоно вони з'їли восени, під

¹⁶ Туєси — ємності з берестини (ред.).

час бездоріжжя, а рису в домівці давно ніхто не бачив. Отже, не помилився — хтось ночував у зимарці. І раптом згадав: уночі, коли підносив сірник до берестини, здалося: дрова укладені не по-дідівськи.

Варити юшку і пекти коржі не хотів. Доки закипала вода, Макар донесхочу наївся м'яса, потім настояв за дідовим рецептом трав'яний чай, довго смакував густим, схожим на дьоготь, варивом, повертався до коминка то одним боком, то іншим. Вогонь розгорявся яріше. У хатинці теплішало, привігнішало, химерні тіні від вогню витанцьовували на стінах, а з казана пашили напівзабуті запахи ліга. Тільки знаючи дідів секрет, Макар угадував аромати смородини, липи, лохини, відчував губами терпкість верби, волохатий дотик малини.

І від чаю, і від тепла хлопчина зовсім розімлів, забув про недавній страх, але згадав про дідуся, занепокоївся. Як зустрінуться? Як гляне в очі? «А раптом у зимарці не виявилось б сірників?» — Ця думка обпекла сильніше за мороз. Макар зіщулився, ліг на піл¹⁷, вище натягнув ковдру.

¹⁷ Дерев'яний настил для спання в селянській хаті, розміщений між піччю і протилежною до печі стіною (ред.).

Уранці Макар встав пізно, коли сонце зависнуло над тайгою, розцвічувало біло-зелений світ яро-шаленим розсипом барв. Умився, наколов ножем скіпочки. Згадав слова діда: «День у тайзі закінчується і починається з вогника». «З вогника, з вогника», — повторив підліток і запалив сірник. Берестина спалахнула, оповилася чорним димом, заворушилася; червоні язики жадібно лизнули смолисті поліна, заметушилися по всьому коминку; незабаром вогонь набрав силу, рівно й монотонно загудів, ніби підтримував розпочату розмову.

Хлопець заслухався, довго сидів перед вогнем, час від часу поглядав на залишки м'яса. Уклав у піхви ніж і звернувся до вогню тихо, як до живого: «Ну годі, годі... Вночі з голоду стільки злопав. Зараз і чаєм обійдусь. І дровець наб'ю. Не гуди...» Про сірники навіть вогню не казав. Скільки разів повторював дід, щоб у тайгу без коробки і без кресала — ні на півкроку. Про ніж, як і про рушницю, дід міг не нагадувати, а що із сірниками не можна жартувати, зрозумів, коли гасили тайгу, що загорілася від кинутого браконьєром недопалка.

Макар відійшов від зимарки, раптом зупинився і повернувся назад. У хатинці вибрав із коминка попіл, наколов скіпочок, прикрив ними берестину, наклав згори сухі соснові дрова.